

Buhârî *Sahîh*'te Rivâyet İçin Likâ Şartı Arıyor Mu? Mu'temir b. Süleymân'ın Babası Süleymân b. Tarhân'dan Naklettiği Hadisler Örnekliğinde

Does al-Bukhârî Require the Condition of Meeting (Liqâ') for Transmission in the al-Sahîh? A Case Study on the Narrations of Mu'temir b. Sulaymân from His Father Sulaymân b. Tarhân

Muhammed AKDOĞAN¹

Geliş Tarihi (Received): 07.07.2025

Kabul Tarihi (Accepted): 22.09.2025

Yayın Tarihi (Published): 30.11.2025

Öz: Buhârî'nin (öl. 256/870) *Sahîh*'i hadis alanında yapılan çalışmaların en önemlilerindendir. Onun sahîh hadisleri toplamak için öne sürdüğü kriterlerden biri "an" lafzı ile yaptığı rivâyetlerde "likâ"yı (yüz yüze görüşme) ileri sürdüğü alanın uzmanları tarafından bilinmektedir. Hadis alanında yazılan pek çok eserde veya yapılan pek çok çalışmada onun bu yönüne özellikle vurgu yapılmaktadır. Buhârî'nin likâ şartı genel olarak kabul görmekle birlikte, bu ilkenin spesifik isnadlar üzerindeki pratik uygulamalarını analiz eden çalışmalar sınırlıdır. Bu makale, bu boşluğu doldurmayı hedeflemektedir. Bu çalışmada bununla birlikte onun bu şartını uygulayıp uygulamadığı, hadisin senedinde yer alan râvilerin ilmî yeterlilikleri, hadislerin kaynağı bakımından türü ve isnadlarının durumu belirlemek de amaç edinilmiştir. Hadiste sika kabul edilen Süleymân b. Tarhân (öl. 143/761) – Mu'temir b. Süleymân (öl. 187/803) tarîkiyle nakledilen hadisler likâ bağlamında bu çalışmaya uygun bir örnek olacağı düşünülmüştür. Bu tarikle, Buhârî'de otuz altı hadis nakledildiği tespit edilmiştir. Enes b. Mâlik hariç, bu hadisleri nakledenlerin hepsinin Basralı olduğu görülmüştür. Bu bilgiler, Buhârî'nin "an" lafzı ile yaptığı nakillerde "likâ" şartını hassasiyetle uyguladığının bir göstergesi olmuştur.

Anahtar Kelimeler: Hadis, Buhârî, *Sahîh*, Süleymân b. Tarhân, Mu'temir b. Süleymân

&

Abstract: Al-Bukhârî's (d. 256/870) *al-Sahîh* is among the most important works carried out in the field of ḥadīth. One of the criteria he put forward for collecting sound ḥadīths is known by experts of the field to be that he required liqā' (face-to-face meeting) in narrations he transmitted with the term "an". In many works written or studies conducted in the field of ḥadīth, this particular aspect of his has been especially emphasized. Although al-Bukhârî's liqā' condition has been generally accepted, studies that analyze the practical applications of this principle on specific isnāds are limited. This article aims to fill that gap. In this study, it is aimed to determine whether or not he applied this condition, the scholarly competence of the narrators in the isnād of the ḥadīth, the type of the ḥadīths in terms of their source, and the condition of their isnāds. Narrations transmitted through the chain of transmission of Sulaimân b. Tarhân (d. 143/761) – Mu'temir b. Sulaymân (d. 187/803), who is considered trustworthy in ḥadīth, were encountered, and it was thought that it would be a suitable example for this study. It was determined that thirty-six ḥadīths were transmitted by al-Bukhârî through this isnād. In the chains of these ḥadīths, it was seen that—except for Anas b. Mâlik—all of the transmitters were from Basra. These pieces of information have been an indication that al-Bukhârî applied the liqā' condition with precision in the transmissions he made with the "an" expression.

Keywords: Ḥadīth, al-Bukhârî, *Sahîh*, Sulaymân b. Tarhân, Mu'temir b. Sulaymân

Atıf/Cite as: Akdoğan, Muhammed. "Buhârî *Sahîh*'te Rivâyet İçin Likâ Şartı Arıyor Mu? Mu'temir b. Süleymân'ın Babası Süleymân b. Tarhân'dan Naklettiği Hadisler Örnekliğinde". *Dergiabant* 13/2 (Kasım 2025), 303-326. doi: 10.33931/dergiabant.1736554

İntihal-Plagiarism/Etik-Ethic: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelenmiş ve intihal içermediği, araştırma ve yayın etiğine uyulduğu teyit edilmiştir. / This article has been reviewed by at least two referees and it has been confirmed that it is plagiarism-free and complies with research and publication ethics. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/dergiabant/policy>

Copyright © Published by Bolu Abant İzzet Baysal University Faculty of Theology, Since 2013 – Bolu

¹ Doç. Dr., Muhammed Akdoğan, İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, muhammed.akdogan@ikc.edu.tr.

1. Giriş

Buhârî'nin *el-Câmiu's-sahîh* adlı eseri, sahîh hadislerin titiz kriterlerle derlenmesini amaçlayan bir çalışmadır. Onun hadisleri kabul ederken özellikle “an” lafzı ile yaptığı rivâyetlerde likâ (görüşme)² şartını dikkate alması, metodolojik titizliğini göstermektedir. Konuya geçmeden önce bahsedilmesi gereken ilk husus “an” lafzı ile yapılan rivâyetlerin durumudur. Âlimlerden bazıları bu tür rivâyetlerin muttasıl senedi tespit edilinceye kadar mürsel/munkatı olduğunu söylemişlerse de hadîs, fıkıh ve fıkıh usulü âlimlerinin ekseriyetine göre rivâyet muttasıl kabul edilmektedir.³ Ancak muttasıl olması için iki şart ileri sürülmekte olduğu bilgisi kaynaklar tarafından nakledilmektedir. Bunlardan biri râviler müdellisliğiyle bilinmemesi ve onların birbirleriyle görüşme imkânının olmasıdır.⁴ İşte bu noktada âlimler arasında tartışma vuku bulmuştur. Buradaki tartışma konuları ise şunlardır:

1. Görüşmenin (likâ) sabit olması şart mı, yoksa sadece imkânı yeterli mi?
2. Uzun sohbet şart mı, yoksa sadece buluşma yeterli mi?
3. Râvinin şeyhinden rivâyet etmekle tanınması şart mı, yoksa sohbet kâfi mi?⁵

Buhârî, “an” lafzı ile yapılan nakillerde hoca ile talebin görüşmesini (likâ) istemiş, ancak Müslim bunların buluşma imkânıyla yetinmiştir. Hatta o bu konuda icmâ olduğunu vurgulamıştır.⁶ Konu ile ilgili bilgilere çeşitli hadis eserlerinde yer verildiği görülecektir. İbnu's-Salâh (öl. 643/1245) ve Nevevî (öl. 676/1277), “an” lafzı ile yapılan rivâyetlerde Buhârî'nin “likâ”yı, Müslim'in ise “muâsarâtı” yeterli gördüğünü nakletmektedir. Ayrıca Müslim'in görüşünün kabul edilmediğini de sözlerine eklemektedirler.⁷ İbn Kesîr (öl. 774/1373), Buhârî'nin daha üstün olduğunu, çünkü eserine aldığı hadislerde râvinin şeyhiyle aynı dönemde yaşamasını, ondan işittiğinin sabit olmasını şart koştuğunu, Müslim'in ise ikinci şartı ileri sürmediğini, sadece muâsır olmayı yeterli gördüğünü söyleyip buradan hareketle Buhârî'nin tashihini Müslim'inkine tercih etme meselesindeki ihtilâfın çözüldüğü ve bu görüşün cumhura ait olduğunu zikretmiştir.⁸ İbn Receb el-Hanbelî (öl. 795/1393) ve Zerkeşî (öl. 795/1394), Buhârî'nin “likâ” şartını gerekli görürken Müslim'in farklı kanaatte olduğunu belirtmiştir.⁹ İbn Hacer, Buhârî'nin *Sahîh*'inin Müslim'in eserine üstünlüğü “an” lafzıyla yapılan rivâyetlerde Buhârî'nin “likâ”yı, Müslim'in muâsarâtı şart koşması olduğunu açıkça söylemiştir.¹⁰ Sehâvî, “an” lafzı ile yapılan

² Likâ, hoca ile görüşüp hadis naklinde bulunmaktır. Abdullah Aydın, *Hadis İstihlâları Sözlüğü* (İstanbul: İFAV Yayınları, 2009), 165.

³ Ebû Amr Takıyyüddîn Osmân b. Salâhaddîn İbnu's-Salâh eş-Şehrezûrî, *Ulûmu'l-hadîs*, thk. Nûreddîn İtr (Dimaşk: Dâru'l-Fikr, 1433/2012), 61; Ebu'l-Hasen Alî b. Muhammed İbnü'l-Kattân el-Fâsî, *Beyânu'l-vehm ve'l-ihâmî'l-vâkı'ayn fî kitâbi'l-Ahkâm*, thk. Hüseyin Ayt Saîd (Riyâd: Dâru't-Taybe, 1417/1997), 3/287; Ebû Abdullâh Bedreddîn Muhammed b. İbrâhîm İbn Cemâa, *el-Menhelu'r-revî fî ulûmi'l-hadîsi'n-nebevî*, thk. Muhyiddîn Abdurrahmân Ramazân (Dimaşk: Dâru'l-Fikr, 1406), 47; Ebu'l-Fazl Celâleddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-Suyûtî, *Tedribu'r-râvî fî şerhi Takrîbi'n-Nevevî*, thk. Ebû Kuteybe Nazar Muhammed el-Fâryâbî (Beyrût: Mektebetu'l-Kevser, 1415), 1/244; Muhammed Acâc el-Hatîb, *el-Muhtasaru'l-vecîz fî ulûmi'l-hadîs* (Beyrût: Müessesetu'r-Risâle, 1421/2001), 164.

⁴ Suyûtî, *Tedribu'r-râvî*, 1/245; Nour Alhula, *Hadis Lafızlarının Tespiti: Sahîhu'l-Buhârî Örneği*, (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021), 307, 313-314, 347-359.

⁵ İbn Cemâa, *el-Menhelu'r-revî*, 47; Suyûtî, *Tedribu'r-râvî*, 1/245.

⁶ İbnu's-Salâh, *Ulûmu'l-hadîs*, 66; İbn Cemâa, *el-Menhelu'r-revî*, 47; Suyûtî, *Tedribu'r-râvî*, 1/245; Mehmet Bilen, *İbn Hacer'in Buhârî Savunusu* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2013), 197-198; Zehra Ülgür, *Dârekutnî'nin Sahîh-i Buhârî'de İletli Gördüğü Rivâyetlerin Tahlili- et-Tettebbu' Özelinde* (Yalova: Yalova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2024), 1, 21, 52-53. Likâ meselesi hakkında daha fazla bilgi için bk. İbnu's-Salâh, *Ulûmu'l-hadîs*, 61-72; Zeyd Taban, *Asıl Hadisler Bağlamında Buhârî'nin Şartları* (Bayburt: Bayburt Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2024), 53.

⁷ Ebû Zekerıyyâ Yahyâ b. Şeref en-Nevevî, *İrşâdu tullâbi'l-hakâik ilâ ma'rifeti süneni hayri'l-halâik*, thk. Nûreddîn İtr (Dimaşk: Dâru'l-Yemâme, 1412/1992) 86; Ebû Zekerıyyâ Yahyâ b. Şeref en-Nevevî, *et-Takrîb ve't-teysîr*, thk. Mâzin Abdullah vd. (İstanbul: Dâru's-Semân, 1440/2019), 69.

⁸ Ebu'l-Fidâ' İmâduddîn İsmâil b. Şihâbeddîn Ömer b. Kesîr b. Dav' b. Kesîr ed-Dimaşkî eş-Şâfiî, *İhtisâru ulûmi'l-hadîs*, thk. Mâhir Yâsin el-Fahl (Riyâd: Dâru'l-Meymân, 1431/2010), 98.

⁹ Ebu'l-Ferec Zeynüddîn Abdurrahmân b. Ahmed İbn Receb el-Bağdâdî ed-Dimaşkî el-Hanbelî, *Şerhu İleli't-Tirmizî*, thk. Hemmâm Abdurrahîm Saîd, (Zerkâ: Mektebetü'l-Menâr, 1987), 2/589-590; Ebû Abdullâh Bedreddîn Muhammed b. Bahâdır et-Türkî ez-Zerkeşî, *en-Nüket alâ Mukaddîmeti İbni's-Salâh*, thk. Zeynelâbidîn b. Muhammed (Riyâd: Advâu's-Selef, 1419/1998), 1/167.

¹⁰ Ebu'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali b. Muhammed İbn Hacer el-Askalânî, *Hedyü's-sârî*, Mısır: el-Mektebetü's-Selefiyye: 1380, 12; Ebu'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali b. Muhammed İbn Hacer el-Askalânî, *en-Nüket alâ Kitâbi İbni's-Salâh*, thk. Rebî' b. Hâdî Umeyr el-Medhalî (Riyâd: Dâru'r-Râye, 1415/1994), 289; Ebu'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali b. Muhammed İbn Hacer el-Askalânî, *Nüzhetü'n-nazar fî tavzîhi Nuhbeti'l-fiker*, thk. Nûreddîn İtr (Dimaşk: Matbaatu'l-İzâh, 1421/2001), 63.

rivâyetlerde Müslim'in râvî ile şeyhinin aynı dönemde yaşamışlarsa, aralarında "likâ" sabit olmasa bile, muttasıl kabul ettiğine, Buhârî'nin ise bunun (yani ittisâlin) ancak en az bir kere buluştukları (likâ) sabit olursa muttasıl saydığına dikkat çekmektedir.¹¹ Bu bilgilerden anlaşılacağı üzere Buhârî "an" lafzı ile yaptığı rivâyetlerde "likâ"yı, Müslim'in ise "muâsarât"ı şart olarak ileri sürdükleri anlaşılmaktadır.

Buhârî'nin "an" lafzı ile rivâyetlerde "likâ"yı esas alıp almadığına dair Türkçe ve Arapça çeşitli teorik çalışmalar bulunmaktadır. Bu konuda ilk olarak eser yazar İbn Ruşeyd el-Fihri (öl. 721/1321)'dir. O, *es-Senenu'l-ebyen ve'l-mevridu'l-em'an fi'l-muhâkeme beyne'l-imâmeyn fi's-senedi'l-mu'an'an* adlı eserinde "likâ" ile ilgili olarak Müslim'in görüşünü ve bu görüş üzerinde icma bulunduğu fikrini tenkit edip aksine bunun karşıt görüşü üzerinde icma olduğunu belirtmiştir.¹² Bu konudaki çalışmalar son dönemlerde artış kaydetmiştir. Hâlid b. Mansûr b. Abdullah ed-Dureys'in *Mevkifu'l-İmâmeyn el-Buhârî ve Müslim min iştirâti'l-lukyâ ve's-semâ fi's-senedi'l-mua'an'an beyne'l-muteâsırayn*'ı bu konuda önemli olup kıymetli bilgiler ihtivâ etmektedir. O, bu eserinde Buhârî'nin "an" lafzıyla yapılan rivâyetlerde "likâ" şartını gerekli gördüğünü söyleyip Müslim tarafından yapılan tenkitlere cevap vermekte ve Buhârî'yi savunmaktadır.¹³ Bu eserden sonra Hâtim b. Ârif el-Avnî tarafından yazılan *İcmâu'l muhaddisîn alâ ademi iştirâti'l-ilmî bi's-semâ fi'l-hadisi'l-mu'an'an beyne'l-muteâsırîn*'de, Müslim'in muhalefet ettiği görüşün Buhârî'ye dayandırılmasının hata olduğunu belirtip onun "likâ"yı kabul ettiğini belirten Kâdî İyâz (öl. 544/1149)¹⁴, İbnu's-Salâh (öl. 643/1245)¹⁵, İbn Ruşeyd (öl. 721/1321) ve Hâlid b. Mansûr ed-Dureys'i tenkit etmiştir.¹⁶ O, bu şartı savunan İbn Ruşeyd ve İbn Receb el-Hanbelî'nin Buhârî'yi Müslim'e üstün tutmak veya bu şartın İbn Hacer'in, Buhârî'nin *Sahîh*'inin aslında kemâl şartı olduğu, sahihliğin asıl şartlarından biri olmadığını iddia edenlere cevap vermek için olduğunu ifade etmiştir.¹⁷ Bu eser aynı zamanda Hâlid b. Mansûr b. Abdullah ed-Dureys'e yönelik bir tenkit vasfını haizdir. İbrâhîm b. Abdullah el-Lâhim *Şartu'l-ilm bi's-semâ fi'l-isnâdi'l-mu'an'an* isimli eserinin yazım sebebi anlaşıldığı kadarıyla Hâtim b. Ârif el-Avnî'nin Müslim'in "an" lafzı ile yapılan rivâyetlerde muâsarâtı yeterli görmesi, bu mesele üzerinde icma olduğunun doğru olduğu ve Müslim ile diğerlerinin tamamının, semâ bilgisini şart koşmadığı ve onların yanında karîneler, semân varlığını veya yokluğunu ortaya koyma iddiasına bir reddiyedir.¹⁸ O, Buhârî'nin "likâ"yı "an" lafzı ile yapılan rivâyetlerde şart koştüğünü, Müslim'in ise bu konudaki görüşünün doğru olmadığını ifade etmiştir.¹⁹ Anlaşılacağı üzere ilk üç eser birbirleri ile irtibatlıdır. Dureys tarafından bir çalışma yapılmış, bu çalışma Hâtim b. Ârif el-Avnî tarafından tenkit edilerek yeni bir eser meydana getirilmiş, sonrasında ise İbrâhîm b. Abdullah el-Lâhim tarafından Hâtim b. Ârif el-Avnî eleştirilmiş ve mezkûr eser kaleme alınmıştır. Aynı konuda eser yazar Târik İvazullah *Hasmu'n-niza' fi mes'leti's-semâ ve tercîhu kavlu men İştartat's-semâ ala men iktefâ bi'inkânî'l-ictimâ'* adlı eserinde "an" lafzı ile yapılan rivâyetlerde "muâsarât"ın yeterli olduğu ve bu konuda icma olduğunu ifade eden

¹¹ Ebu'l-Hayr Şemseddîn Muhammed b. Abdurrahmân es-Sehâvî, *Fethu'l-muğîs bi şerhi Elfiyyeti'l-hadîs li'l-İrâkî*, thk. Ali Hüseyin Ali (Mısır: Mektebetü's-Sünne, 1424/2003), 1/45. Konu hakkında daha fazla bilgi için bk. Abdullah b. Yûsuf el-Cudey', *Tahrîru ulûmî'l-hadîs* (Beyrût: Müessesetu'r-Reyyân, 1242/2003), 1/166-178.

¹² Ebû Abdullah Muhammed b. Ömer b. Muhammed İbn Ruşeyd el-Fihri, *es-Senenu'l-ebyen ve'l-mevridu'l-em'an fi'l-muhâkeme beyne'l-imâmeyn fi's-senedi'l-mu'an'an*, thk. Salâh b. Sâlim el-Mısrâtî (Medîne: Mektebetu'l-Gurabâi'l-Eseriyye, 1417), 29, 52, 88, 184; Sevdenur Kaya, el-Buhârî ve Müslim'e Atfedilen Tartışmalar Bağlamında Likâ Kavramının Mahiyet ve Delaleti (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021), 5.

¹³ Hâlid b. Mansûr b. Abdullah ed-Dureys, *Mevkifu'l-İmâmeyn el-Buhârî ve Müslim min iştirâti'l-lukyâ ve's-semâ fi's-senedi'l-mua'an'an beyne'l-muteâsırayn*, Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd, 1417, 159-165, 301.

¹⁴ Ebu'l-Fazl İyâz b. Mûsâ b. İyâz el-Yahsubî, *İkmâlü'l-Mu'lim bi-fevâ'idü Müslim*, thk. Yahyâ İsmâîl (Mısır: Dâru'l-Vefâ, 1998), 1/164.

¹⁵ Ebû Amr Takıyyüddîn Osmân b. Salâhaddîn İbnu's-Salâh eş-Şehrezûrî, *Sıyânetu Sahîhi Müslim mine'l-ihlâli ve'l-galat ve himâyetuhû mine'l-iskâti ve's-sakat*, thk. Muvaffak b. Abdullah b. Abdulkâdir (Beyrût: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1404/1984), 69-70. Suyûtî, *Tedribu'r-râvî*, 1/245-6.

¹⁶ Hâtim b. Ârif el-Avnî, *İcmâu'l muhaddisîn alâ ademi iştirâti'l-ilmî bi's-semâ fi'l-hadisi'l-mu'an'an beyne'l-muteâsırîn*, Mekke: Dâru Âlemi'l-Fevâid, 2000, 9-10.

¹⁷ Hâtim b. Ârif el-Avnî, *İcmâu'l muhaddisîn*, 37.

¹⁸ İbrâhîm b. Abdullah el-Lâhim, *Şartu'l-ilm bi's-semâ fi'l-isnâdi'l-mu'an'an*, Riyâd: Merkezu'l-Buhûsu's-Şer'iyye, 1431, 15-34. Tenkit ettiği diğer yerler için bk. İbrâhîm b. Abdullah el-Lâhim, *Şartu'l-ilm bi's-semâ*, 44-77.

¹⁹ İbrâhîm b. Abdullah el-Lâhim, *Şartu'l-ilm bi's-semâ fi'l-isnâdi'l-mu'an'an*, Riyâd: Merkezu'l-Buhûsi's-Şer'iyye, 1431, 39-41.

Müslim'e, önceki ulemâdan nakiller yaparak görüşünün isabetli olmadığını ve kendisine görüşünün hatalı olması sebebiyle reddiyeler yazıldığını söylemiştir.²⁰ Muhammed Avvâme orta yolu bularak, *el-Likâ beyne'r-râviyeyni karînetun ale'l-ittisâli ev şartun lehu* adlı eserinde Buhârî ve Müslim "an" lafzı ile yapılan rivâyetlerde farklı düşünmediklerini zikretmiştir.²¹ Türkçe'de Sevdenur Kaya tarafından hazırlanan "*el-Buhârî ve Müslim'e Atfedilen Tartışmalar Bağlamında Likâ Kavramının Mahiyet ve Delaleti*" başlıklı bir yüksek lisans tezi ve ilgili çalışmadan hareketle hazırlanan "Hadis Usulünde Likâ Tartışmaları: Müslim'in İtirazları Bağlamında Likâ Şartının Buhârî'ye Atfedilmesi" isimli bir makalesi bulunmaktadır. Bu çalışmalarda Buhârî ve Müslim'in "likâ"ya dair görüşleri ile diğer muhaddislerin görüşlerinden bahsedilmiştir. Ayrıca Buhârî'nin hadis rivâyetinde "semâ"yı önemseydiği, Muslim gibi önemsiz addetmediği ifade edilmiştir. Muslim'in, "likâ"yı sübuta delalet saymazken yerine koyduğu "muâsara" ile "imkânul-likâ" kavramlarının problemi vuzuha kavuşturamadığına da dikkat çekilmiştir.²² Bu çalışma emek mahsulü olup konu ile ilgili yeterli miktarda bilgiler ihtivâ etmektedir. Bu eserler, Buhârî ve Müslim'in usullerini teorik/metodolojik olarak ele almakta, pratik yönüne eğilmemektedir. Yani âlimlerden yapılan nakiller ve değerlendirmeler ışığında her ikisinin metodundan bahsedilmiş, kimisi farklı prensipleri olduğunu kimisi de benzer usulleri olduğunu belirtmiştir. Ancak Buhârî'nin metoduna dair pratik çalışma tespit edilememiştir. Bu sebeple konu çalışmaya layık görülmüştür.

Bu bağlamda çalışmada, Buhârî'nin bu şartı ne derece uyguladığını örneklemek amacıyla, hadiste ilminde öne çıkan ve yetkinliği ile tanınan ve konunun vuzuha kavuşmasına yeterli miktarda örnek barındırdığı düşünülen Mu'temir b. Süleymân'ın babası Süleymân b. Tarhân vasıtasıyla *Sahîh*'te naklettiği hadislerin tahlil edilmesi amaçlanmıştır. Ayrıca sahîh hadisleri derlemek de onun bir amacı olduğundan baba Süleymân b. Tarhân'ın hocaları ile oğlu Mu'temir b. Süleymân'ın talebelerinin –aynı zamanda Buhârî'nin hocası- hadis ilmindeki güvenilirlik durumundan da bahsedilmiştir.

Literatür incelendiğinde, Süleymân b. Tarhân'ın hadisçiliği hakkında Türkçe bir makalede bilgi verilirken,²³ Mu'temir b. Süleymân'ın hadis ilmindeki yerini detaylı biçimde ele alan, özellikle Buhârî'nin *Sahîh*'te onlardan yaptığı rivâyetleri analiz eden Türkçe ve İngilizce dillerinde kapsamlı bir çalışmaya rastlanmamakla birlikte Arapça'da Heyle bnt. Muhammed el-Hüseynân tarafından hazırlanan "*el-Mu'temir b. Süleymân ve merviyâtuhu el-müntekadatü fi's-Sahîhayn*" ismini taşıyan çalışma mevcuttur. Bu çalışmada onun biyografisi hakkında bilgi verilmiş, Buhârî'nin ondan yaptığı rivâyetler tahrîc edilmiş ve onların râvileri ve sıhhati hakkında bilgi verilmekle iktifâ edilmiştir.²⁴ Mevcut Türkçe çalışmalar tefsir alanıyla ilgilidir. Bunlar Hüseyin Topal'ın "*Tâbiîn Dönemi Tefsir Kaynağı Olarak Süleymân b. Tarhân'ın Kitâbu Sîreti Rasûlillâh'ı*"²⁵ ile Murat Bahar'ın "*Süleymân b. Tarhân'ın Sîre'sinde Vahyin Başlangıcı ve İlk Nâzil Olan Sûreler*"²⁶ başlıklı makaleleridir. Bu üç makalenin yanı sıra *Diyanet İslam Ansikopedisi*'nin onlarla ilgili maddeleri de bulunmaktadır. Adlarından da anlaşılacağı üzere bu çalışmaların hiçbirisi likâ bağlamında çalışılmamıştır.

Bu bilgilerden sonra konunun anlaşılması maksadıyla Süleymân b. Tarhân ve Mu'temir b. Süleymân'ın ilmî hayatı hakkında bilgi verilmiş, akabinde Buhârî'nin bu tarikle *Sahîh*'te yer verdiği otuz altı rivâyet incelenmiş; senedlerdeki râvilerin güvenilirliği, yaşadıkları coğrafya, hadis alma ve aktarma biçimleri

²⁰ Târik İvazullah, *Hasmu'n-niza' fi mes'ele'ti's-semâ' ve tercîhu kavlu men ıstârata's'-semâ ala men iktefâ bi imkânî'l-ictimâ'*, Mısır: Mektebetü'l-Tev'iyyeti'l-İslâmiyye, 1426/2005, 6-10.

²¹ Muhammed Avvâme, *el-Likâ beyne'r-râviyeyni karînetun ale'l-ittisâli ev şartun lehu*, Cidde: Dâru'l-Yusr, 2017, 5.

²² Sevdenur Kaya, *el-Buhârî ve Müslim'e Atfedilen Tartışmalar Bağlamında Likâ Kavramının Mahiyet ve Delaleti*, 92-3; Sevdenur Kaya, "Hadis Usulünde Likâ Tartışmaları: Müslim'in İtirazları Bağlamında Likâ Şartının Buhârî'ye Atfedilmesi", *Mevzu Sosyal Bilimler Dergisi* 7 (2022), 2022, 48. Bilgi için bk. Zeyd Taban, *Asıl Hadisler Bağlamında Buhârî'nin Şartları*, 52-63.

²³ Murat Bahar, "Süleymân b. Tarhân'ın Sîre'sinde Vahyin Başlangıcı ve İlk Nâzil Olan Sûreler", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 23/2 (2024), 590-592.

²⁴ Heyle bnt. Muhammed el-Hüseynân, "el-Mu'temir b. Süleymân ve merviyâtuhu el-müntekadatü fi's-Sahîhayn", *Mecelletü'z-Zehrâ* 34 (2024), 726-782.

²⁵ Hüseyin Topal, "Tâbiîn Dönemi Tefsir Kaynağı Olarak Süleymân b. Tarhân'ın Kitâbu Sîreti Rasûlillâh'ı", *Mizânü'l-Hak: İslami İlimler Dergisi* 17 (2023), 371-406.

²⁶ Murat Bahar, "Süleymân b. Tarhân'ın Sîre'sinde Vahyin Başlangıcı ve İlk Nâzil Olan Sûreler", 585-609.

gibi kriterler esas alınarak Buhârî'nin metoduna sadakati araştırılmıştır. Ayrıca bu hadisler konularına göre tasnif edilerek *Sahîh*'in muhteva çeşitliliğine katkısı değerlendirilmiştir.²⁷

2. Süleymân b. Tarhân'ın Hayatı ve Hadis İlmindeki Yeri

Ebu'l-Mu'temir Süleymân b. Tarhân et-Teymî el-Basrî, aslen Benû Teym'den olmamasına rağmen onların bölgesinde yaşadığından Teymî nisbesini almıştır.²⁸ Basra'nın önde gelen tabiîn hadisçilerindendir.²⁹ Benû Mürre'nin mevalisinden olan Süleymân b. Tarhân, Enes b. Mâlik, Ebû Osmân en-Nehdî (öl. 100/718-19), Tâvus b. Keysân (öl. 106/725), Hasan-ı Basrî (öl. 110/728), Katâde (öl. 117/735), Ebû İshâk es-Sebî (öl. 127/745), Sâbit el-Bünânî (öl. 127/744) ve A'meş'ten (öl. 148/765); kendisinden ise oğlu Mu'temir b. Süleymân, Şu'be b. Haccâc (öl. 160/776), Süfyân es-Sevrî (öl. 161/778), Zâide b. Kudâme (öl. 161/777), Hammâd b. Seleme (öl. 167/784), Yezîd b. Zürey' (öl. 182/798), Cerîr b. Abdulhamîd (öl. 188/804), İbn Uleyye (öl. 193/809), Hafs b. Gıyâs (öl. 194/810), Muâz b. Muâz el-Anberî (öl. 196/811), Yahyâ b. Saîd el-Kattân (öl. 198/813) ve Yezîd b. Hârûn (öl. 206/821) rivâyette bulunmuştur.³⁰

Gece boyunca namaz kılıp aynı abdestle sabah namazını kılan âbid bir kimsedir. Sabaha kadar, o ve oğlu Mu'temir gece boyunca mescitleri ziyaret edip her bir mescitte namaz kılarlardı.³¹ Yahyâ b. Saîd el-Kattân onun kadar Allah'tan korkan birisiyle karşılaşmadığını belirtmiştir.³² Hz. Ali'ye (öl. 40/661) düşkünlüğüyle tanınan Süleymân b. Tarhân'ı, İbn Sa'd (öl. 230/845), İbn Maîn (öl. 233/848), Ahmed b. Hanbel (öl. 241/855), İclî (öl. 261/875), Nesâî (öl. 303/915), İbn Hibbân (öl. 354/965) ve İbn Hacer (öl. 852/1449) "sika" olarak kabul etmiştir.³³ Bazı kişiler onun Hasan-ı Basrî ve diğerlerinden işitmediği hadisleri rivâyet ettiği için eleştirmişlerse de Zehebî (öl. 748/1348) onun esbâtan³⁴ olduğunu zikrederek onların tenkitlerine bir değer vermemiştir.³⁵ İbn Maîn tedlîs yaptığını, Ebû Zur'a (öl. 264/878) onun İkrime'den "semâ" etmediği, Ebû Hâtim (öl. 277/890) onun Saîd b. Müseyyib'den (öl. 94/713) işitmediği ve Ebû Gassân en-Nehdî (öl. 100/718?) Nâfi' Mevlâ Abdullah b. Ömer (öl. 117/735) ve Atâ b. Ebî Rebâh'dan (öl. 114/732) dinlemediği hadisleri naklettiğini zikrederek onu eleştirmişlerdir.³⁶ İlâveten Yahyâ b. Saîd el-Kattân "mürsel" olarak rivâyet ettiklerinin bir değeri olmadığını belirtmiştir.³⁷ Buhârî ise orta yolu bularak Yahyâ b. Saîd el-Kattân'ın Hasan-ı Basrî ve Muhammed b. Sirîn'den rivâyet ettiğinde "semi'tu" ve "kultu" demişse rivâyetin "sâlih" olduğunu zikretmiştir.³⁸ İbn Hacer, değerlendirmesinde "kîle" ile

²⁷ Afet İnan, *Piri Reis'in Hayatı ve Eserleri* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2018), 22.

²⁸ Ebû Abdullah Muhammed b. Sa'd ez-Zühri, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, thk. Ali Muhammed Ömer (Kâhire: Mektebetü'l-Hancı, 2001), 9/251-252; Ebû Abdullah Muhammed b. İsmâil el-Buhârî, *et-Târîhu'l-kebir*, thk. Muhammed b. Sâlih b. Muhammed (Riyâd: en-Nâşiru'l-Mütemeyyiz, 2019), 4/578; Ebu'l-Haccâc Cemâleddîn Yûsuf b. Abdurrahmân el-Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl fî esmâi'r-ricâl*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf (Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1983), 12/5 No: 2531. Ebû Abdullâh Alâüddîn Moğultay b. Kılıç el-Bekcerî el-Hikrî, *İkmâlü Tehzîbü'l-Kemâl fî esmâi'r-ricâl*, thk. Muhammed Osmân (Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2011), 3/472 No: 2364.

²⁹ Ebu'l-Hasan Ahmed b. Abdullah el-İclî, *Ma'rifetü's-sikât*, thk. Abdulalîm Abdulazîm el-Bestevî (Medîne: Mektebetü'd-Dâr, 1985), 1/430 No: 670.

³⁰ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebir*, 4/578; Ebu'l-Hüseyin Müslim b. Haccâc el-Kuşeyrî, *el-Künâ ve'l-esmâ*, thk. Abdurrahîm Muhammed Ahmed el-Kaşkarî (Medîne: el-Câmiatu'l-İslâmiyye, 1984), 2/807 No: 3267; Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî, *el-Cerh ve't-ta'dîl* (Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1952), 8/402 No: 539; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 12/6-7 No: 2531.

³¹ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, 9/251-252.

³² Buhârî, *et-Târîhu'l-kebir*, 4/579; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 12/9 No: 2531.

³³ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, 9/252; İclî, *Ma'rifetü's-sikât*, 1/430 No: 670; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 8/403 No: 539. İbn Ebî Hâtim, Süleymân b. Târhan'ın hadis rivâyeti noktasından Eyyûb es-Sahtiyânî, Yûnus ve İbn Avn'ın derecesine ulaşamayacağını söylemiştir.; Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân el-Büstî, *Meşâhiru ulemâi'l-emsâr*, thk. Merzûk Ali İbrâhîm (Mansûra: Dâru'l-Vefâ, 1991), 151 No: 685; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 12/8 No: 2531; Ebu'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali b. Hacer el-Askalânî, *Takrîbü't-Tehzîb*, thk. Muhammed Avvâme (Suriye: Dâru'r-Reşid, 1986), 252 No: 2575.

³⁴ Seb't, adâlet ve zabt vasfını taşıyan kimsedir. Esbât kelimenin çoğuludur. Abdullah Aydın, *Hadis Istılahları Sözlüğü*, 273.

³⁵ Ebû Abdullah Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed ez-Zehabî, *Mizânü'l-i'tidâl fî nakdi'r-ricâl*, thk. Ali Muhammed el-Bicâvî (Beyrût: Dâru'l-Ma'rife, 1963), 2/212 No 3481.

³⁶ Moğultây b. Kılıç, *İkmâl*, 3/473 No: 2364; Ebu'l-Fazl Ahmed b. Ali b. Hacer el-Askalânî, *Tehzîb't-Tehzîb* (Dubai: Cem'iyetü'd-Dâri'l-Ber, 2021), 5/369-370 No: 2695.

³⁷ İbn Hacer, *Tehzîb't-Tehzîb*, 5/369 No: 2695.

³⁸ Moğultây b. Kılıç, *İkmâl*, 3/473 No: 2364; İbn Hacer, *Tehzîb't-Tehzîb*, 5/369-370 No: 2695.

tedlîste bulunduğunu söylemiş olması buna çok fazla ihtimal vermediğini veya tedlîs sayısının önemsenmeyecek derecede az olduğunu göstermek için olmalıdır.³⁹ Nitekim o, hadis tahammülüne ve onların kaynağından alınmasına önem vermiştir. Bir keresinde arkadaşlarından bazıları⁴⁰ Câbir b. Abdullah'ın (öl. 78/697) sahifesini bulup almışlar, Süleymân b. Tarhân ise o sahîfeyi almaya yanaşmamıştır.⁴¹

Hadis tahdisinde bulunacağında taliplileri beşerli gruplara ayırır ve bunlar arasında zengin fakir ayrımı gözetmezdi.⁴² Hadis rivâyet etmeden önce kader vb. konularda sorular sorar, talebeyi rivâyete uygun görürse ona nakilde bulunurdu.⁴³

Süfyân es-Sevrî'nin Basra'nın üç hadis âliminden birisi olarak onu anması bu ilimdeki yerinin bir göstergesidir.⁴⁴ Ayrıca Şu'be b. Haccâc'ın ondan daha güvenilir bir kimse görmediğini ve hadis rivâyetinde bulunduğu beti benzinin attığını ifade etmesi onun yaptığı işe özen göstermesinin bir delili olmalıdır.⁴⁵ 97 yaşındayken 143 senesinde Basra'da vefat etmiştir.⁴⁶

2.1. Sahîh'teki Süleymân b. Tarhân'ın Hocaları

Buhârî, *Sahîh*'inde Süleymân b. Tarhân-Mu'temir b. Süleymân tarikiyle 24 "merfû"⁴⁷, 8 "mevkûf"⁴⁸ ve 4 "maktu"⁴⁹ olmak üzere otuz altı rivâyete yer vermiştir. Bu hadisleri aldığı hocaları Enes b. Mâlik, Ebû Osmân en-Nehdî, Bekir (öl. 108/726), Ebû Miclez (öl. 100/718) ve Katâde olmak üzere beştir. Süleymân b. Tarhân hocalarından hadisleri naklederken 7 "semî'tu", 13 "haddesenâ", 1 "haddesenî", 1 "haddese", 1 "raeytu", 9 "an", 2 "kâle", 1 "yezku" ve 1 kez "yekûlu" lafızlarını kullanmıştır. Bu bilgilere göre "semâ"ya delalet eden lafızlarla 23 hadis nakletmiştir. "An" lafzı ile yaptığı rivâyet,⁵⁰ ilk dönem hadis naklinde sistematik olarak edâ ve tahammül yollarına delalet eden lafızların kullanılmadığı dönemlerde daha yaygındır.

Buhârî'nin en önemli özelliklerinden birisi "an" lafzı ile yaptığı rivâyetlerde likâ şartını hadis rivâyetinde şart koşmasıdır. Burada rivâyeti alan ve nakledenin birbirleri ile görüşmelerini (likâ) tespit etmek amacıyla hoca ve talebelerinden oldukça öz bir şekilde bahsedilmiştir. Ayrıca Buhârî'nin *Sahîh*'ini yazma amacı sahîh hadisleri bir araya toplamaktır. Bu sebeple râvilerin hadis ilmindeki yerlerini göstermek amacıyla haklarında yapılan rical değerlendirmelerinin de zikredilmesi ihmal edilmemiştir.

2.1.1. Enes b. Mâlik (öl. 93/711-12)

Annesi tarafından Hz. Peygamber'in yanına verilen Enes b. Mâlik, bu vesileyle onunla yakın bir ilişki içerisinde olmuş ve ondan birçok hadis nakletmiştir. Basra'ya vali tayin edilen Ebû Mûsâ el-Eş'arî, bazı sahâbe ile onu da yanına almıştır. Bu vesileyle Basra'ya gelip yerleşen Enes b. Mâlik 93 yılında 103 yaşında iken burada vefat etmiştir. Başta Hz. Peygamber olmak üzere Hz. Ebû Bekir (öl. 13/634), Hz. Ömer (öl. 23/644), Hz. Osmân (öl. 35/656), Hz. Fâtıma (öl. 11/632) gibi sahâbilerden hadis nakleden Enes b. Mâlik'ten Süleymân b. Tarhân, Hasan-ı Basrî, İbn Sîrîn, Şa'bî (öl. 104/722) ve Zührî (öl. 124/742) gibi

³⁹ Ebu'l-Fazl Ahmed b. Ali b. Hacer el-Askânî, *Lisânu'l-Mizân* (Beyrût: Müessesetü'l-A'lemî, 1971), 7/237 No: 3208.

⁴⁰ Mizzî onların Hasan-ı Basrî ve Katâde b. Diâme olduğunu zikretmiştir. Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 12/9 No: 2531.

⁴¹ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, 9/252.

⁴² Buhârî, *et-Târîhu'l-kebir*, 4/578.

⁴³ Ebû Abdullah Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî, *Tezkiratü'l-huffâz*, thk. Zekeriyâ Ümeyrât (Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1998), 1/114 No: 145.

⁴⁴ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 8/402 No: 539. Diğer ikisi Âsım el-Ahvel ve Dâvud b. Ebû Hind'dir.

⁴⁵ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 8/403 No: 539.

⁴⁶ İbn Hibbân, *Meşâhiru ulemâ'l-emsâr*, 151 No: 685; Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân el-Büstî, *Sikât* (Haydarâbâd: Dâiretü'l-Meârifî'l-Osmâniyye, 1973), 4/300; Ebû Abdullah Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, thk. Şuayb Arnaut ve diğerleri, Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1985, 6/202. Ayrıca bk. Ekrem Pamukçu, *Bağdat'ta İlk Türkler* (Ankara: Kültür Bakanlığı, 1994), 201-208; Zekeriyâ Kitapçı, *Saadet Asrında Türkler* (Konya: Yedi Kubbe Yayınları, 2008), 168-172.

⁴⁷ "Merfû", senedi nasıl olursa olsun, Hz. Peygamber'e nisbet edilen hadis için kullanılır. Abdullah Aydın, *Hadis Istılahları Sözlüğü*, 1751-76.

⁴⁸ "Mevkûf", sahâbe'nin söz ve fiillerini belirtmek için kullanılır. Abdullah Aydın, *Hadis Istılahları Sözlüğü*, 181.

⁴⁹ "Maktu", tâbiîn'e ait söz ve fiilleri ifade etmek maksadıyla kullanılır. Abdullah Aydın, *Hadis Istılahları Sözlüğü*, 170.

⁵⁰ Abdullah Aydın, *Hadis Istılahları Sözlüğü*, 24-26.

pekçok kişi rivâyet etmiştir. Uzun yıllar yaşadığı halde hâfızası bozulmayan Enes b. Mâlik'ten Basralılar uzun süre istifade etmişlerdir.⁵¹

2.1.2. Ebû Osmân Abdurrahmân b. Mil en-Nehdî (öl. 100/718-19)

Hiz. Peygamber'i göremediğinden "muhadram"dan, uzun ömürlü olduğundan "muammerun"dandır. Hiz. Ömer, Hiz. Ali, Abdullah b. Mes'ûd (öl. 32/652-53), Ebû Mûsâ el-Eş'arî, Ebû Hureyre (öl. 58/678) ve Abdullah b. Abbâs'tan (öl. 68/687-88); kendisinden ise Süleymân b. Tarhân, Katâde ve Eyyûb es-Sahtiyânî (öl. 131/749) hadis rivâyet etmiştir. Kûfe'de ikamet etmekte iken buradan ayrılarak Basra'ya yerleşmiştir. Ali b. Medînî, Ebû Zur'a ve Ebû Hâtîm onu "sika" saymıştır. 100/718-19 yılında vefat etmiştir.⁵²

2.1.3. Ebû Abdullah Bekr b. Abdullah el-Müzenî el-Basrî (öl. 108/726)

Bekir b. Abdullah Enes b. Mâlik, Hasan-ı Basrî, Abdullah b. Abbâs, Abdullah b. Ömer (öl. 73/693) ve Muğîre b. Şu'be'den (öl. 50/670); kendisinden ise Süleymân b. Tarhân ve Katâde hadis rivâyet etmiştir. İbn Sa'd "hüccet", "sika", "me'mûn" ve "sebt", İbn Maîn, İclî, Ebû Zur'a, Nesâî ve İbn Hibbân "sika" olarak tavsif etmişlerdir. 106 yılında vefat etmiştir. Bazıları vefat tarihi olarak 108/725'i vermektedir.⁵³

2.1.4. Ebû Miclez Lâhik b. Humeyd es-Sedûsî el-Basrî (öl. 100/718)

Ebû Miclez Ebû Mûsâ el-Eş'arî, Abdullah b. Abbâs ve Enes b. Mâlik'den; kendisinden ise Süleymân b. Tarhân, Eyyûb es-Sahtiyânî ve Katâde hadis nakletmiştir. Mürsel olarak ise Hiz. Ömer ve Huzeyfe b. Yemân'dan hadis rivâyet etmiştir.⁵⁴ İbn Sa'd, İclî, Ebû Zur'a, İbn Hirâş, İbn Hibbân, İbn Abdulber (öl. 463/1071) ve İbn Hacer "sika" olarak nitelerken İbn Maîn'in "muzdaribü'l-hadîs" olarak tenkit etmesi dikkat çekicidir. Bunun sebebi onun Huzeyfe, Semüre b. Cündeb ve İmrân b. Husayn ile karşılaşmamasına rağmen (likâ) hadis nakletmesi olmalıdır. 100/718 senesinde vefat etmiştir. 101/719, 106/724 veya 109/727 vefat ettiğine dair rivâyetler de bulunmaktadır.⁵⁵

2.1.5. Ebu'l-Hattâb Katâde b. Diâme es-Sedûsî el-Basrî (öl. 117/735)

Katâde b. Diâme 60/679 senesinde doğdu. Enes b. Mâlik, Hasan-ı Basrî ve Saîd b. Müseyyib'den, kendisinden ise Süleymân b. Tarhân, Hammâd b. Seleme ve A'meş hadis nakletmiştir. İbn Maîn "sika" ve İbn Hacer "sika" ve "sebt" olarak kabul etmiştir. 117/735 yılında Vâsıt'ta tâun salgınında vefat etmiştir. Onun 118/736 vefat ettiğine dair rivâyetler de bulunmaktadır.⁵⁶

Yukarıda Buhârî'nin hadis naklinde "likâ"yı şart koştuğu ifade edilmişti. Bu minvalde çalışmada, Süleymân b. Tarhân'ın rivâyette bulunduğu hocaları tespit edilerek onlar hakkında kısa bilgiler verildi. Yapılan bu tespitler sonucunda, hocalarının hepsinin Basra'da ikamet ettikleri ayrıca Enes b. Mâlik hâric hepsinin "Basrî" nisbesine sahip olduğu sonucuna ulaşıldı. Bu bilgi Buhârî'nin "likâ" şartını formalite olarak ileri sürmediğini, bizzat uyguladığını göstermesi noktasından oldukça önemlidir. Şimdi ise oğlu Mu'temir b. Süleymân'ın hadis ilmindeki yerinden bahsedilecektir.

⁵¹ Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdullâh b. Abdulber en-Nemerî, *el-İstîâb fî ma'rifeti'l-ashâb*, thk. Ali Muhammed el-Bicâvî (Kâhire: Dâru Nehdati Mısır, 1960), 1/109-111; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 3/353-378; Zehebî, *Siyer*, 4/417-423; İbn Hacer, *Tehzîbü'l-Tehzîb*, 2/97-102.

⁵² Zehebî, *Siyer*, 4/175-178; İbn Hacer, *Tehzîbü'l-Tehzîb*, 8/9-14; Ebu'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Askalânî, *el-İsâbe fî temyîzi's-sahâbe*, thk. Âdil Ahmed Abdulmevcûd – Ali Muhammed Muavviz (Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1994), 1/275-278.

⁵³ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 4/216-218; Zehebî, *Siyer*, 4/532-536; İbn Hacer, *Tehzîbü'l-Tehzîb*, 2-343-346.

⁵⁴ Ebû Abdullah Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf (Beyrût: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2003), 3/196-197 No: 301.

⁵⁵ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 13/176-180; İbn Hacer, *Tehzîbü'l-Tehzîb*, 14/331-333, *Takrîbü'l-Tehzîb*, 586 No: 7490; Ebû Muhammed Bedruddîn Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ el-Hanefî el-Aynî, *Meğâni'l-ahyâr fî şerhi esâmî ricâli Meâni'l-âsâr*, thk. Muhammed Hasan Muhammed Hasan İsmâîl (Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2016), 3/194.

⁵⁶ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 23/498-517; Zehebî, *Siyer*, 5/269-283 No: 132. İbn Hacer, *Tehzîbü'l-Tehzîb*, 10/774-785 No: 5815.

3. Mu'temir b. Süleymân'ın Hayatı ve Hadis İlmindeki Yeri

Ebû Muhammed Mu'temir b. Süleymân b. Tarhân et-Teymî el-Basrî, "Tufeyl" olarak da tanınmıştır. 106/724 senesinde doğmuştur.⁵⁷ Onun 107/725 yılında doğduğunu söyleyenler de vardır.⁵⁸ Benî Mürre veya Benî Teym'in mevâlisinden olan Mu'temir b. Süleymân, babası Süleymân b. Tarhân, Eyyûb es-Sahtiyânî, Şu'be b. Haccâc, Ma'mer b. Râşid'den (öl. 153/770), kendisinden Süfyân es-Sevrî (öl. 161/778), İbn Mübârek (öl. 181/797), İbn Mehdî (öl. 198/813-14), Abdurrezzâk b. Hemmâm (öl. 211/826-27), Ka'nebî (öl. 221/836), Saîd b. Mansûr (öl. 227/842), Müsedded b. Müserhed (öl. 228/843), Ali b. Medîni, İbn Râhûye (öl. 238/853), Halîfe b. Hayyât (öl. 240/854-55), Ahmed b. Hanbel ve Fellâs (öl. 249/864) hadis rivâyetinde bulunmuştur.⁵⁹ İlim tahsil ederken rihle yaptığına dair bilgiler kaynaklarda bulunmamakla birlikte ticaret maksadıyla Yemen'e gittiği bilgisine de rastlanılmaktadır.⁶⁰ İbn Sa'd "sika", İbn Maîn "sika", Ebû Hâtim "sika" ve "sadûk", İclî "sika"⁶¹, İbn Hibbân ile İbn Hacer "sika" olarak değerlendirmiştir.⁶² İbn Abdulhâdî (öl. 744/1343) ise "sika, itkân sahibi, ibadet ehli⁶³ ve vera sahibi" bir kişi olduğunu zikretmiştir.⁶⁴ Zehebî ise "imâm, hâfız ve sika olmasının yanı sıra onun Basra muhaddisi" olduğunu sözlerine eklemiştir.⁶⁵ İbn Hirâş "sadûk olmakla birlikte hafızasından rivâyet ettiğinde hata ettiğini ve kitabından naklettiğinde sika olduğunu" ifade ederken Yahyâ b. Saîd el-Kattân "hıfzı iyi olmadığından rivâyetlerinden yüz çevrilmesi gerektiği" kanaatini taşımaktadır.⁶⁶ Bu iki değerlendirme aynı şeyi yani Mu'temir'in ezber problemi yaşadığını göstermektedir. Bu değerlendirmeler İbn Hacer'in *Tehzîbü't-Tehzîb*'inde yer almaktadır. İbn Hacer bu değerlendirmelerinden sonraki son cümlesi Ahmed b. Hanbel'in onun hakkında "Ne kadar da güçlü bir hafızaya sahipti" cümlesidir. Sanki böyle diyerek bu tenkitlere katılmadığını ifade etmiş olmalıdır. Bu değerlendirmeye delil olarak İbn Hacer'in *Takrîbü't-Tehzîb*'de onu "sika" addetmesi de eklenmelidir. Eğer bu tenkitler gerçekten yerinde ve güçlü olsaydı, kendisinden önce eser kaleme almış olan İbn Hibbân, İclî, Zehebî ve Moğultay b. Kılıç gibi önemli cerh-ta'dîl âlimlerinin çalışmalarında da bu yönde ifadelere rastlanması beklenirdi. 187/803 senesinde Basra'da vefat etmiştir.⁶⁷ Onun hadislerine Ahmed b. Hanbel⁶⁸, Dârimî (öl. 255/869)⁶⁹, Buhârî⁷⁰, Müslim (öl. 261/875)⁷¹, İbn Mâce (öl. 273/887)⁷², Ebû Dâvud (öl. 275/889)⁷³, Tirmizî (öl. 279/892)⁷⁴, Bezzâr (öl. 292/905)⁷⁵, Nesâî (öl. 303/915)⁷⁶, Ebû Ya'lâ⁷⁷, Tahâvî (öl. 321/933)⁷⁸ ve diğer pek çok musannif eserlerinde yer vermişlerdir.⁷⁹

⁵⁷ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 28/254.

⁵⁸ Moğultay b. Kılıç, *İkmâl*, 6/309 No: 4828.

⁵⁹ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 28/250-354; Zehebî, *Siyer*, 8/477-478 No: 123; Aynî, *Meğâni'l-ahyâr*, 3/58 No: 2322.

⁶⁰ Yahyâ b. Maîn, *Târîh*, thk. Ahmed Muhammed Nûr Seyf (Mekke: Merkezü'l-Bahsi'l-İlmî ve İhyâü't-Türâsi'l-Arabî, 1979), 3/117.

⁶¹ İclî, *Ma'rifetü's-sikât*, 2/286 No: 1755.

⁶² İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 8/402-403; İbn Hibbân, *Sikât*, 7/521-522; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 28/254; Zehebî, *Tezkiratü'l-huffâz*, 1/195; İbn Hacer, *Takrîbü't-Tehzîb*, 539 No: 6785.

⁶³ Bu konuda bk. Ahmed b. Hanbel, *el-İllev ve ma'rifetü'r-ricâl*, thk. Vasiyyullah b. Muhammed Abbâs (Riyâd: Dâru'l-Hânî, 2001), 3/20 No: 3965.

⁶⁴ Ebû Abdullah Muhammed İbn Abdulhâdî ed-Dımaşkî, *Tabakâutu ulemâi'l-hadîs*, thk. Ekrem el-Bûşî-İbrâhîm ez-Zeybek (Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1996), 1/390.

⁶⁵ Zehebî, *Tezkiratü'l-huffâz*, 1/195.

⁶⁶ İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 5/470-471 No: 7997.

⁶⁷ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 28/255; İbn Abdulhâdî, *Tabakât*, 1/390; Zehebî, *Tezkiratü'l-huffâz*, 1/196.

⁶⁸ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, thk. Şuayb el-Arnaût ve Âdil Mürşid (Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1995), 2/19 No: 579, 3/171 No: 1625; Ahmed b. Hanbel, *Fezâilü's-sahâbe*, thk. Vasiyyullah b. Muhammed Abbâs (Mekke: Câmîatu Ümmi'l-Kurâ, 1403/1983), 1/253 No: 319.

⁶⁹ Dârimî, "Mukaddime", 26, 39, 327.

⁷⁰ Buhârî, "Mevâkîf", 40; "Büyü", 99.

⁷¹ Müslim, "Salât", 247, "Sıyâm", 32.

⁷² İbn Mâce, "İkâmetü's-salât", 5; "Cenâiz", 19.

⁷³ Ebû Dâvud, "Tahâret" 35, 106.

⁷⁴ Tirmizî, "İstizân", 65.

⁷⁵ Ahmed b. Amr b. Abdulhâlık el-Basrî el-Bezzâr, *Müsned* (el-Bahru'z-Zehhâr), thk. Mahfûzurrahmân Zeynullah (Medîne: Mektebetü'l-Ulûm, 1409/1988), 18/94 No: 24.

⁷⁶ Nesâî, "Tatbîk", 51; Ebû Abdurrahmân Ahmed b. Ali b. Şuayb en-Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, thk. Hasan Abdulmun'im Şelebî (Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 2001), 1/351 No: 698, 5/31 No: 4941, 7/311 No: 8094.

⁷⁷ Ebû Ya'lâ el-Mevsilî, *Müsned*, thk. Hüseyin Selim Esed (Dımaşk: Daru'l-Me'mûn, 1984), 1/573 No: 632, 2/341 No: 1047.

⁷⁸ Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. Selâme el-Ezdî el-Hacrî el-Misrî et-Tahâvî, *Şerhu Meâni'l-âsâr*, thk. Şuayb el-Arnaût (Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1994), 1/179 No: 1072; Tahâvî, *Şerhu Müşkili'l-âsâr*, 7/68 No: 2650.

3.1. Sahîh'teki Mu'temir b. Süleymân Talebeleri: Buhârî'nin Hocaları

Bu makalede Süleymân b. Tarhân-Mu'temir b. Süleymân tarîki incelendiğinden Mu'temir b. Süleymân'dan *Sahîh*'te hadis nakleden râviler hakkında kısaca bilgiler zikredilmiştir. Yani sadece isimleri, birbirleri ile görüşüp görüşmediklerini tespit amacıyla ölüm tarihleri, hadiste öne çıkan hoca ve talebeleri ile hadis ilmindeki durumları zikredildi. Bunun yapılmasındaki ana saik yukarıda da ifade edildiği üzere Buhârî'nin *Sahîh*'te "an" lafzı ile yaptığı rivâyetlerde likâyı şart koşması ve sahîh hadisleri toplamayı kendisine hedef belirlemesidir.

Baba-oğul tarîkiyle Buhârî'de yer alan otuz altı rivâyeti Mu'temir b. Süleymân talebelerine otuz üç hadisi "haddesena", ikisini "an" ve birini "kâle" ile nakletmiştir. Bu verilerden anlaşılacağı üzere hadislerin kahir ekseriyyetini "semâ/kırâat"⁸⁰ metoduyla nakletmiştir. Ayrıca Buhârî'nin *Sahîh*'te naklettiği Mu'temir b. Süleymân'ın talebelerinden aldığı otuz üç hadisi "haddesenâ/haddesenî" geri kalan üçünü ise "kâle" lafzıyla almıştır. Görüldüğü kadarıyla hem Mu'temir b. Süleymân hem de Buhârî'nin hadisleri aldığı hocaları hadis naklinde "semâ" metodunu kullanmayı tercih etmişlerdir.

3.1.1. Ebu'l-Hasan Müsedded b. Müserhed el-Esedî el-Basrî (öl. 228/843)

150/767 yılı civarında doğan Müsedded b. Müserhed Mu'temir b. Süleymân, Yahyâ b. Saîd el-Kattân, Vekî b. Cerrâh (öl. 197/812) ve İbn Uyeyne (öl. 198/814), kendisinden ise Buhârî, Ebû Dâvud, Zühîlî (öl. 258/872), Ebû Hâtîm ve Ebû Zur'a hadis rivâyet etmişlerdir. Ahmed b. Hanbel onu sadûk, İbn Maîn "sadûk sika", Ebû Hâtîm, İclî, İbn Kânî, Nesâî, İbn Hibbân ve İbn Hacer "sika" olarak değerlendirmişlerdir. 228/843 yılında vefat etmiştir.⁸¹

3.1.2. Ebu'n-Nu'mân Muhammed b. Fazl es-Sedûsî el-Basrî-Ma'rûf bi-Ârim (öl. 224/839)

140/757'li yıllarda doğan Ebu'n-Nu'mân, Mu'temir b. Süleymân, İbn Mübârek, Hammâd b. Seleme'den; kendisinden Buhârî, Ahmed b. Hanbel ve Abd b. Humeyd (öl. 249/863-64) rivâyetinde bulunmuştur. Zühîlî, Ebû Hâtîm ve Dârekutnî onu "sika" kabul etmişlerdir. Buhârî, "ömrünün sonunda ihtilâta maruz kaldığına" dikkat çekmiştir. İbn Hibbân ise "ihtilâttan sonra rivâyetlerinin alınmaması gerektiğini söylerken", Dârekutnî "213/828 yılında ihtilâta maruz kalmış olmakla birlikte bu dönemde bile hadislerinde bir nekaret bulunmadığını" ifade etmiştir. Zehebî de "İbn Hibbân'ın böyle demekle birlikte bir tane bile münker rivâyet örnek gösteremediğini belirterek" hadislerinin durumunun Dârekutnî'nin dediği gibi olduğunu vurgulamıştır. 224/839 yılında vefat etmiştir.⁸²

3.1.3. Ebû Seleme Mûsâ b. İsmâîl el-Minkarî et-Tebûzekî el-Basrî (öl. 223/838)

Mûsâ b. İsmâîl Mu'temir b. Süleymân, Şu'be b. Haccâc ve İbn Mübârek'ten, kendisinden ise Buhârî, Ebû Dâvud ve İbn Maîn hadis naklinde bulunmuştur. Tayâlisî "sika sadûk", İbn Maîn "sika me'mûn", İbn Sa'd, Ebû Hâtîm ve İbn Hibbân "sika" şeklinde değerlendirmişlerdir. 223/838 yılında Basra'da vefat etmiştir.⁸³

⁷⁹ Ayrıca bk. Ekrem Pamukçu, *Bağdat'ta İlk Türkler*, 239-242; Zekeriyâ Kitapçı, *Saadet Asrında Türkler*, 182-187.

⁸⁰ Buhârî "ahberanâ" ve "haddesenâ" arasında bir ayrıma gitmemektedir. Bk. Bekir Kuzudişli, *Hadis Tarihi*, İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2017, 149.

⁸¹ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 27/443-447; Zehebî, *Tezkiratu'l-huffâz*, 2/8-9; Zehebî, *Siyer*, 10/591-594; İbn Hacer, *Takrîbü't-Tehzîb*, 528 No: 6598; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 12/687-690.

⁸² Buhârî, et-Târîhu'l-kebîr, 1/556 No: 654; Zehebî, *Siyer*, 10/265-270; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 12/224-228.

⁸³ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 29/21-26.

3.1.4. Ebû Bekir Abdullah b. Ebi'l-Esved el-Basrî (öl. 223/838)

163/780 yılında doğan Abdullah b. Ebi'l-Esved, Mu'temir b. Süleymân, Mâlik b. Enes, Tayâlisî, dayısı İbn Mehdî, Yahyâ b. Saîd el-Kattân ve Yezîd b. Zürey'den, kendisinden ise Buhârî, Ebû Dâvud ve Zühli hadis rivâyet etmiştir. İbn Maîn "lâ be'se bih", Hatîb el-Bağdâdî (öl. 463/1071) "hâfız mütkn", İbn Hibbân ve İbn Hacer "sika" şeklinde değerlendirmişlerdir. İbn Maîn'in tenkiti Ebû Avâne'den küçük yaşta olmasına rağmen hadis rivâyet etmesi gibi çok önemli olmayan bir tenkidir. Nitekim diğer rical uleması onun bu değerlendirmelerine çok da kulak vermemişlerdir. 223/838 senesinde vefat etmiştir.⁸⁴

3.1.5. Ebu'l-Fazl Abbâs b. Velîd en-Nersî el-Basrî (öl. 237/851)

Abbâs b. Velîd Mu'temir b. Süleymân, Hammâd b. Zeyd (öl. 179/795), Hammâd b. Seleme, İbn Mübârek, Yahyâ b. Saîd el-Kattân ve Yezîd b. Zürey'den, kendisinden ise Buhârî, Müslim, Ebû Zur'a ve Ebû Hâtim hadis rivâyet etmiştir. Ali b. Medînî (öl. 234/848-849) onu tenkit etmekle birlikte Ebû Hâtim hadislerinin yazılabileceğini söylemiştir. İbn Maîn onu "sıdk sahibi", İbn Hibbân, İbn Kâni' (öl. 351/962), Dârekutnî (öl. 385/995) ve İbn Hacer "sika" ve Zehebî "sadûk" olarak kabul etmiştir. 237/851 senesinde vefat etmiştir. 238/852'te vefat ettiğini dair rivâyetlerde kaynaklarda yer almaktadır.⁸⁵

3.1.6. Ebû Abdullah Muhammed b. Ebû Bekir el-Mukaddemî el-Basrî (öl. 234/849)

Muhammed b. Ebû Bekir el-Mukaddemî, Mu'temir b. Süleymân, Tayâlisî (öl. 204/819) ve Yezîd b. Zürey'den; kendisinden ise Buhârî ve Müslim *Sahîh*'lerinde rivâyet etmiştir. İbn Maîn, Ebû Zur'a ve İbn Kâni' onu "sika" kabul etmişlerdir. Ebû Hâtim ise onu "sâlihu'l-hadîs ve mahallihu's-sıdk" şeklinde nitelemiştir. Seksene yakın bir yaşta 234/849'da vefat etmiştir.⁸⁶

3.1.7. Ebû Ali Hasan b. Ömer b. Şakîk el-Basrî (öl. 232/847)

Ne zaman doğduğuna dair bir kayıt olmayan Hasan b. Ömer b. Şakîk, Mu'temir b. Süleymân, İbn Mübârek ve Yezîd b. Zürey'den, kendisinden ise Buhârî, Ebû Zur'a ve Ebû Hâtim hadis nakletmişlerdir. Buhârî, Ebû Hâtim ve İbn Hacer "sadûk", Ebû Zur'a "lâ be'se bih", İbn Hibbân "sika" şeklinde değerlendirmişlerdir. 232/847 senesinde vefat etmiştir.⁸⁷

3.1.8. Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah er-Rekaşî el-Basrî (öl. 219/834)

Muhammed b. Abdullah er-Rekaşî Mu'temir b. Süleymân, Hammâd b. Zeyd, Mâlik b. Enes, Yezîd b. Zürey'den, kendisinden ise Buhârî, Tirmizî, Ebû Hâtim ve Zühli hadis rivâyet etmişlerdir. Zühli onu "mütkn", Nesâî "leyse bihi be's", Ebû Hâtim ve İclî "sika", Ya'kûb b. Şeybe (öl. 262/875) "sika sebt" ve Mizzî (öl. 742/1341) "sebt" olarak kabul etmişlerdir. 219/834 senesinde vefat etmiştir.⁸⁸

3.1.9. Ebû Abdullah Muhammed b. İsmâîl el-Basrî (öl. 230/845)

Muhammed b. İsmâîl el-Basrî Mu'temir b. Süleymân, İbn Uyeyne ve Yezîd b. Zürey'den, kendisinden ise Buhârî, Ebû Dâvud ve Ebû Zur'a rivâyet etmişlerdir. Ebû Hâtim, Sâlih Cezere (öl. 293/906) ve İbn Hibbân onu "sika" olarak değerlendirmişlerdir. 230/845 senesinde vefat etmiştir.⁸⁹

3.1.10. Ebu'l-Hasan Ali b. Medînî es-Sa'dî el-Basrî (öl. 234/848-849)

Ali b. Medînî Hammâd b. Zeyd, İbn Uyeyne, Yahyâ b. Saîd el-Kattân ve Yezîd b. Zürey'den; kendisinden ise Buhârî, Ebû Dâvud, Zühli, Ahmed b. Hanbel ve Ebû Hâtim hadis rivâyet etmiştir. Hadis ilmindeki konumu hakkında onun yüksek bir konumunun olduğunu pek çok kişi farklı cümlelerle ifade etmiştir.

⁸⁴ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 16/46-49; Zehebî, *Siyer*, 10/648-649; İbn Hacer, *Takrîbü't-Tehzîb*, 320 No: 3578; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 7/245-247.

⁸⁵ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 14/259-261; Zehebî, *Mizânu'l-i'tidâl*, 2/386; Zehebî, *Siyer*, 11/27; İbn Hacer, *Takrîbü't-Tehzîb*, 294 No: 3194; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 3/85.

⁸⁶ Zehebî, *Siyer*, 10/660-661; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 11/363-364.

⁸⁷ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 6/278-280; İbn Hacer, *Takrîbü't-Tehzîb*, 162 No: 1265; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 3/238-239.

⁸⁸ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 2/123; Zehebî, *Tezkiratu'l-huffâz*, 2/37 No: 470; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 11/732-734.

⁸⁹ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 24/479-482; Zehebî, *Siyer*, 10/693-694; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 11/326-327.

Ama burada Zehebî'nin hadisteki yerini göstermesi bakımından “emîrû'l-mü'mînîn fi'l-hadîs” değerlendirmesi oldukça önemlidir. 234/848-849 yılında vefat etmiştir.⁹⁰

3.1.11. Ebû Muhammed Haccâc b. Minhâl el-Enmâtî el-Basrî (öl. 217/832)

Haccâc b. Minhâl Mu'temir b. Süleymân, Şu'be b. Haccâc ve Mâlik b. Enes'den, kendisinden Buhârî, Dârimî ve Zühîlî rivâyet etmiştir. Ebû Hâtim, İclî ve İbn Hibbân onu “sika”, İbn Kânî “sika me'mûn” ve Zehebî “hafız hüccet” olarak değerlendirmişlerdir. 217/832 senesinde vefat etmiştir.⁹¹

3.1.12. Abdullah b. Sabbâh el-Attâr el-Basrî (öl. 250/864)

Abdullah b. Sabbâh Mu'temir b. Süleymân, Mekî b. İbrâhîm (öl. ?), Hakem b. Mervân el-Kureşî (öl. ?) ve Sehl b. Yûsuf el-Enmâtî'den, kendisinden ise Buhârî, Müslim, Ebû Dâvud, Tirmizî, Ebû Hâtim, Ebû Zur'a ve Nesâî hadis nakletmişlerdir. Ebû Hâtim “sâlih”, Nesâî, İbn Hibbân ve Zehebî “sika” olarak kabul etmişlerdir. 250/864 senesinde vefat etmiştir.⁹²

3.1.13. Ebû Amr Halîfe b. Hayyât eş-Şeybânî el-Basrî (öl. 240/854-55)

Halîfe b. Hayyât Mu'temir b. Süleymân, İbn Uleyye, İbn Uyeyne, Tayâlisî, İbn Mehdî, Vekî' b. Cerrâh, Yahyâ b. Saîd el-Kattân, Yezîd b. Zürey'den, kendisinden ise Buhârî, Ebû Zur'a ve Ebû Hâtim hadis naklinde bulunmuştur. Ebû Hâtim ondan hadis rivâyet etmeyi bırakmıştır. Ali b. Medînî “hadis rivâyet etmemesinin onun için daha iyi olduğunu” belirtmiştir. İbn Hibbân onun “güvenilir” bir râvi olduğunun altını çizmiştir. İbn Adî (öl. 365/976) “hadis râvilerini titizlikle değerlendiren, doğru sözlü ve sadûk bir kimse” olarak onu nitelemiştir. Zehebî onu eleştirenlerin sağlam bir delili olmadığını ifade ederek güvenilirliğine vurgu yapmıştır. İbn Hacer, Buhârî'nin ondan rivâyeti hakkında “ya mütâbi ya da muallak olarak rivâyet ettiği” sonucuna ulaşmıştır. Sonuç olarak güvenilirliği hakkında tartışmalar olmakla birlikte kanaatimizce Buhârî'nin ister muallak ister mütâbi olarak rivâyet etmesi onun sika olduğunun bir göstergesidir. 240/864 yılında vefat etmiştir.⁹³

Mu'temir b. Süleymân'dan hadis nakledenlerin hepsi görüleceği üzere “Basrî” nisbesine sahiptir. Anlaşılmaktadır ki Buhârî Basra'ya gelmiş ve burada yukarı ismi geçenlerle yüz yüze görüşerek (likâ) hadis nakletmiştir. Ebu'n-Nu'mân hariç diğer hocaları hadiste “güvenilir” kabul edilmiştir. Onun hakkında ise “ömrünün sonlarına doğru ihtilâta maruz kaldığı söylenmişse de hadis rivâyetlerinde bir hata yapmadığına” vurgu yapılmıştır.⁹⁴ Kısaca hepsinin hadiste güvenilir olduğu görülmektedir.

4. Sahîh'teki Mu'temir b. Süleymân'ın Babası Süleymân b. Tarhân'dan Rivâyetleri

Bu başlık altında Buhârî'nin zikri geçen tarikle rivâyet ettiği hadislerin senedleri ve rivâyet lafızları hakkında bilgi vereceğiz.

4.1. Senedleri ve Hadis Rivâyet Lafızları

Hadis sened ve metinden oluşmaktadır. Burada baba-oğul tarafından nakledilen hadislerin isnad zinciri hakkında bilgi vereceğiz. Metin tenkidi konusunda bir açıklama veya izah yapmayacağız. İlave olarak bu otuz altı hadisin Buhârî'nin *Sahîh*'i dışındaki diğer *Kütüb-i Sitte* eserlerinde yer alıp almadıkları bilgisini de paylaşıyoruz.

⁹⁰ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 21/5-35; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 9/471-486.

⁹¹ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 5/457-459 No: 1128; Zehebî, *Tezkiratü'l-huffâz*, 1/295; Zehebî, *Siyer*, 10/352-353; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 4/681-682.

⁹² Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 15/121-123; Zehebî, *Siyer*, 12/240-241; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 6/784-785.

⁹³ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 8/314-318; Zehebî, *Tezkiratü'l-huffâz*, 2/19; Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 1/665; Zehebî, *Siyer*, 11/472-474; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 4/101-103; Aynî, *Meğâni'l-ahyâr*, 1/284-285.

⁹⁴ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebir*, 1/556 No: 654; Zehebî, *Siyer*, 10/265-270; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 12/224-228.

1. "Müsedded b. Müserhed–Mu'temir b. Süleymân–Süleymân b. Tarhân-Enes b. Mâlik"⁹⁵

Buhârî Mu'temir b. Süleymân'dan "haddesenâ", Mu'temir ise babasından "semi'tu" sîgasıyla rivâyet etmiştir. Hadis bu lafızla yalnız Buhârî tarafından nakledilmiştir. "Muttasıl⁹⁶-merfû"

2. "Ebu'n-Nu'mân-Mu'temir b. Süleymân–Süleymân b. Tarhân–Ebû Osmân–Abdurrahmân b. Ebî bekr"⁹⁷

Buhârî Ebu'n-Nu'mân'dan, Ebu'n-Nu'mân Mu'temir b. Süleymân'dan, Mu'temir babasından "haddesenâ" sîgasıyla rivâyet etmiştir. Hadis Buhârî'nin yanı sıra Müslim ve Ebû Dâvud tarafından da nakledilmiştir.⁹⁸ "Muttasıl-merfû"

3. "Ebu'n-Nu'mân-Mu'temir b. Süleymân–Süleymân b. Tarhân–Bekr–Ebû Râfi"⁹⁹

Buhârî Ebu'n-Nu'mân'dan, Ebu'n-Nu'mân Mu'temir b. Süleymân'dan "haddesenâ", Mu'temir babası Süleymân b. Tarhân'dan ise 'an sîgasıyla hadis nakletmiştir. Hadis Buhârî'nin yanı sıra Müslim, Ebû Dâvud ve Nesâî tarafından da rivâyet edilmiştir.¹⁰⁰ "Muttasıl-mevkûf"

4. "Müsedded b. Müserhed–Mu'temir b. Süleymân–Süleymân b. Tarhân–Bekr–Ebû Râfi"¹⁰¹

Buhârî Müsedded b. Müserhed'den, Müsedded Mu'temir b. Süleymân'dan "haddesenâ", Mu'temir babası Süleymân b. Tarhân'dan "semi'tu" sîgasıyla hadisi nakletmiştir. Hadis Buhârî'nin yanı sıra Müslim, Ebû Dâvud ve Nesâî tarafından da nakledilmiştir.¹⁰² "Muttasıl-merfû"

5. "Müsedded b. Müserhed–Mu'temir b. Süleymân–Süleymân b. Tarhân–Ebû Osmân–Abdullah b. Mes'ûd"¹⁰³

Buhârî Müsedded b. Müserhed'den, Müsedded Mu'temir b. Süleymân'dan "haddesenâ", Mu'temir babası Süleymân b. Tarhân'dan "semi'tu" sîgasıyla hadisi nakletmiştir. Hadis Buhârî'nin yanı sıra Müslim, Tirmizî ve İbn Mâce tarafından da rivâyet edilmiştir.¹⁰⁴ "Muttasıl-merfû"

6. "Ebu'n-Nu'mân-Mu'temir b. Süleymân–Süleymân b. Tarhân–Ebû Osmân–Abdurrahmân b. Ebî Bekir"¹⁰⁵

Buhârî Ebu'n-Nu'mân'dan, Ebu'n-Nu'mân Mu'temir b. Süleymân'dan "haddesenâ", Mu'temir babası Süleymân b. Tarhân'dan 'an sîgasıyla nakilde bulunmuştur. "Muttasıl-merfû" Hadis Buhârî'nin yanı sıra Müslim tarafından da rivâyet edilmiştir.¹⁰⁶

7. "Müsedded b. Müserhed–Mu'temir b. Süleymân–Süleymân b. Tarhân-Enes b. Mâlik"¹⁰⁷

Buhârî Müsedded b. Müserhed'den, Müsedded Mu'temir b. Süleymân'dan "haddesenâ", Mu'temir babası Süleymân b. Tarhân'dan "semi'tu" sîgasıyla hadisi nakletmiştir. Hadis Buhârî'nin yanı sıra Müslim tarafından da rivâyet edilmiştir.¹⁰⁸ "Muttasıl-merfû"

8. "Müsedded b. Müserhed–Mu'temir b. Süleymân–Süleymân b. Tarhân-Enes b. Mâlik"¹⁰⁹

⁹⁵ Buhârî, "İlim", 49 No: 133

⁹⁶ Muttasıl, ilk kaynağına veya ait olduğu kimseye kadar kesintisiz bir senedle varan yani, seneddeki her râvinin, hocasından mu'teber bir öğrenme metoduyla alarak naklettiği hadis olarak tanımlanmaktadır. Abdullah Aydın, *Hadis İstılahları Sözlüğü*, 237.

⁹⁷ Buhârî, "Mevâkîf", 41 No: 610.

⁹⁸ Müslim, "Eşribe", 176; Ebû Dâvud, "İmân", 15.

⁹⁹ Buhârî, "Ezân", 98. No: 774.

¹⁰⁰ Müslim, "Kitâbü'l-Mesâcid, 110", Ebû Dâvud, "Salât", 330; Nesâî, "İftitâh", 53.

¹⁰¹ Buhârî, "Mâ câe fi's-Sücut", 11. No: 1086.

¹⁰² Müslim, "Salât", 20; Ebû Dâvud, "Salât", 7; Nesâî, "İftitâh", 54.

¹⁰³ Buhârî, "Büyû", 64. No: 2157.

¹⁰⁴ Müslim, "Büyû", 15; Tirmizî, "Büyû", 12; İbn Mâce, "Ticârât", 16.

¹⁰⁵ Buhârî, "Büyû", 100. No: 2226.

¹⁰⁶ Müslim, "Eşribe", 175.

¹⁰⁷ Buhârî, "Mâ câe fi'l-İslâh", 1. No: 2708.

¹⁰⁸ Müslim, "Cihâd", 117.

¹⁰⁹ Buhârî, "Fazlu'l-cihâd ve's-siyer", 25. No: 2840.

Buhârî Müsedded b. Müserhed'den, Müsedded Mu'temir b. Süleymân'dan "haddesenâ", Mu'temir babası Süleymân b. Tarhân'dan "semi'tu" sîgasıyla hadisi nakletmiştir. Hadis Buhârî'nin yanı sıra Müslim, Ebû Dâvud ve Nesâî tarafından da rivâyet edilmiştir.¹¹⁰ "Muttasil-merfû"

9. "Abdullah b. Ebî'l-Esved-Mu'temir b. Süleymân-Süleymân b. Tarhân-Enes b. Mâlik"¹¹¹

Buhârî Abdullah b. Ebî'l-Esved'den, Abdullah b. Ebî'l-Esved Mu'temir b. Süleymân'dan "haddesenâ", Mu'temir babası Süleymân b. Tarhân'dan "an" sîgasıyla hadisi nakletmiştir. Hadis Buhârî'nin yanı sıra Müslim tarafından da rivâyet edilmiştir.¹¹² "Muttasil-mevkûf"

10. "Mûsâ b. İsmâîl-Süleymân b. Tarhân-Ebû Osmân-Abdurrahmân b. Ebî bekr"¹¹³

Buhârî Mûsâ b. İsmâîl'dan, Mûsâ b. İsmâîl Mu'temir b. Süleymân'dan "haddesenâ", Mu'temir babası Süleymân b. Tarhân'dan "an" sîgasıyla hadisi nakletmiştir. Hadis Buhârî'nin yanı sıra Müslim ve Ebû Dâvud tarafından da rivâyet edilmiştir.¹¹⁴ "Muttasil-merfû"

11. "Abbâs b. Velîd en-Nersî-Mu'temir b. Süleymân-Süleymân b. Tarhân-Ebû Osmân"¹¹⁵

Buhârî Abbâs b. Velîd en-Nersî'den "haddesenî", Abbâs b. Velîd en-Nersî Mu'temir b. Süleymân'dan "haddesenâ", Mu'temir babası Süleymân b. Tarhân'dan "semi'tu" sîgasıyla hadisi nakletmiştir. Hadis Buhârî'nin yanı sıra Müslim tarafından da rivâyet edilmiştir.¹¹⁶ "Muttasil-merfû"

12. "Muhammed b. Ebî Bekir el-Mukaddemî-Mu'temir b. Süleymân-Süleymân b. Tarhân-Ebû Osmân"¹¹⁷

Buhârî Muhammed b. Ebî Bekir el-Mukaddemî'den "haddesenî", Muhammed b. Ebî Bekir el-Mukaddemî Mu'temir b. Süleymân'dan "haddesenâ", Mu'temir babası Süleymân b. Tarhân'dan "an" sîgasıyla hadisi nakletmiştir. Hadis Buhârî'nin yanı sıra Müslim tarafından da rivâyet edilmiştir.¹¹⁸ "Muttasil-maktû"

13. "Mûsâ b. İsmâîl-Mu'temir b. Süleymân-Süleymân b. Tarhân-Ebû Osmân-Üsâme b. Zeyd"¹¹⁹

Buhârî Mûsâ b. İsmâîl'den "haddesenâ", Muhammed b. Ebî Bekir el-Mukaddemî Mu'temir b. Süleymân'dan "haddesenâ", Mu'temir babası Süleymân b. Tarhân'dan "semi'tu" sîgasıyla hadisi nakletmiştir. Hadis *Kütüb-i Sitte* musanniflerinden yalnız Buhârî tarafından nakledilmiştir. "Muttasil-merfû"

14. "Hasan b. Ömer b. Şakîk-Mu'temir b. Süleymân-Süleymân b. Tarhân-Ebû Osmân-Selmân-ı Fârisî"¹²⁰

Buhârî Hasan b. Ömer b. Şakîk'ten "haddesenî", Hasan b. Ömer b. Şakîk Mu'temir b. Süleymân'dan "haddesenâ", Mu'temir babası Süleymân b. Tarhân'dan "kâle" sîgasıyla hadisi nakletmiştir. Hadis *Kütüb-i Sitte* musanniflerinden yalnız Buhârî tarafından nakledilmiştir. "Muttasil-mevkûf"

15. "Muhammed b. Abdullah er-Rekaşî-Mu'temir b. Süleymân-Süleymân b. Tarhân-Ebû Miclez-Kays b. Abbâd-Ali b. Ebî Tâlib"¹²¹

Buhârî Muhammed b. Abdullah er-Rekaşî'den "haddesenî", Muhammed b. Abdullah er-Rekaşî Mu'temir b. Süleymân'dan "haddesenâ", Mu'temir babası Süleymân b. Tarhân'dan "semi'tu" sîgasıyla hadisi nakletmiştir. Hadis yalnız *Kütüb-i Sitte* musanniflerinden Buhârî tarafından nakledilmiştir. "Muttasil-mevkûf"

¹¹⁰ Müslim, "Zikr", 50; Ebû Dâvud, "Salât", 8; Nesâî, "İstiâze", 8.

¹¹¹ Buhârî, "Farzü'l-humus", 12. No: 3138.

¹¹² Müslim, "Cihâd", 71.

¹¹³ Buhârî, "Menâkıb", 23. No: 3577.

¹¹⁴ Müslim, "Eşribe", 176; Ebû Dâvud, "Eymân", 14.

¹¹⁵ Buhârî, "Menâkıb", 23. No: 3626.

¹¹⁶ Müslim, "Fezâilü's-Sahâbe", 100.

¹¹⁷ Buhârî, "Fezâilü ashâbî'n-nebî", 15. No: 3711-3712.

¹¹⁸ Müslim, "Fezâil", 47.

¹¹⁹ Buhârî, "Fezâilü ashâbî'n-nebî", 19. No: 3724.

¹²⁰ Buhârî, "Fezâilü ashâbî'n-nebî", 85. No: 3937.

¹²¹ Buhârî, "Gazvetü'l-Uşeyre", 7. No: 3957

16. “Abdullah b. Ebî'l-Esved-Mu'temir b. Süleymân-Süleymân b. Tarhân-Enes b. Mâlik”¹²²

Buhârî Abdullah b. Ebî'l-Esved'den “haddesenâ”, Abdullah b. Ebî'l-Esved Mu'temir b. Süleymân'dan “haddesenâ”, Mu'temir babası Süleymân b. Tarhân'dan “an” sîgasıyla hadisi nakletmiştir. Hadis Buhârî'nin yanı sıra Müslim tarafından da rivâyet edilmiştir.¹²³ “Muttasıl-mevkûf”

17. “Mûsâ b. İsmâîl-Mu'temir b. Süleymân-Süleymân b. Tarhân-Ebû Osmân”¹²⁴

Buhârî Mûsâ b. İsmâîl'den “haddesenâ”, Mûsâ b. İsmâîl Mu'temir b. Süleymân'dan an, Mu'temir babası Süleymân b. Tarhân'dan “an” sîgasıyla hadisi nakletmiştir. Hadis Buhârî'nin yanı sıra Müslim tarafından da rivâyet edilmiştir.¹²⁵ “Muttasıl-maktû”

18. “Abdullah b. Ebî'l-Esved-Mu'temir b. Süleymân-Süleymân b. Tarhân-Enes b. Mâlik”¹²⁶

Buhârî Abdullah b. Ebî'l-Esved'den “haddesenâ”, Abdullah b. Ebî'l-Esved Mu'temir b. Süleymân'dan “haddesenâ”, Mu'temir babası Süleymân b. Tarhân'dan “semi'tu” sîgasıyla hadisi nakletmiştir. Hadis Buhârî'nin yanı sıra Müslim tarafından da rivâyet edilmiştir.¹²⁷ “Muttasıl-merfû”

19. “Ali b. Abdullah-Mu'temir b. Süleymân-Süleymân b. Tarhân-Enes b. Mâlik”¹²⁸

Buhârî Ali b. Abdullah'dan (Ebu'l-Hasan Ali b. Medînî es-Sa'dî el-Basrî) “haddesenâ”, Ali b. Abdullah Mu'temir b. Süleymân'dan “haddesenâ”, Mu'temir babası Süleymân b. Tarhân'dan “an” sîgasıyla hadisi nakletmiştir. Hadis yalnız *Kütüb-i Sitte* musanniflerinden Buhârî tarafından nakledilmiştir. “Muttasıl-mevkûf”

20. “Haccâc b. Minhâl-Mu'temir b. Süleymân-Süleymân b. Tarhân-Ebû Miclez-Kays b. Abbâd-Ali b. Ebî Tâlib”¹²⁹

Buhârî Haccâc b. Minhâl'den “haddesenâ”, Haccâc b. Minhâl Mu'temir b. Süleymân'dan “haddesenâ”, Mu'temir babası Süleymân b. Tarhân'dan “semi'tu” sîgasıyla hadisi nakletmiştir. Hadis yalnız *Kütüb-i Sitte* musanniflerinden Buhârî tarafından nakledilmiştir. “Muttasıl-mevkûf”

21. “Muhammed b. Abdullah er-Rekaşî-Mu'temir b. Süleymân-Süleymân b. Tarhân-Ebû Miclez-Enes b. Mâlik”¹³⁰

Buhârî Muhammed b. Abdullah er-Rekaşî'den “haddesenâ”, Muhammed b. Abdullah er-Rekaşî Mu'temir b. Süleymân'dan “haddesenâ”, Mu'temir babası Süleymân b. Tarhân'dan “semi'tu” sîgasıyla hadisi nakletmiştir. Hadis Buhârî'nin yanı sıra Müslim tarafından da rivâyet edilmiştir.¹³¹ “Muttasıl-merfû”

22. “Mûsâ b. İsmâîl-Mu'temir b. Süleymân-Süleymân b. Tarhân-Ebû Osmân”¹³²

Buhârî Mûsâ b. İsmâîl'den “haddesenâ”, Mûsâ b. İsmâîl Mu'temir b. Süleymân'dan “haddesenâ”, Mu'temir babası Süleymân b. Tarhân'dan “semi'tu” sîgasıyla hadisi nakletmiştir. Hadis Buhârî'nin yanı sıra Müslim tarafından da rivâyet edilmiştir.¹³³ “Muttasıl-merfû”

23. “Mûsâ b. İsmâîl-Mu'temir b. Süleymân-Süleymân b. Tarhân-Ebû Osmân-Abdurrahmân b. Ebî bekr”¹³⁴

Buhârî Mûsâ b. İsmâîl'den “haddesenâ”, Mûsâ b. İsmâîl Mu'temir b. Süleymân'dan an, Mu'temir babası Süleymân b. Tarhân'dan “an” sîgasıyla hadisi nakletmiştir. Hadis Buhârî'nin yanı sıra Müslim tarafından da rivâyet edilmiştir.¹³⁵ “Muttasıl-merfû”

¹²² Buhârî, “Gazvetü'l-Uşeyre”, 13. No: 4020.

¹²³ Müslim, “Cihâd”, 71.

¹²⁴ Buhârî, “Gazvetü'l-Uşeyre”, 18. No: 4049-4050.

¹²⁵ Müslim, “Fezâil”, 47.

¹²⁶ Buhârî, “Gazvetü'l-Uşeyre”, 31. No: 4110.

¹²⁷ Müslim, “Cihâd”, 71.

¹²⁸ Buhârî, “Tefsîr”, 2. No:4468.

¹²⁹ Buhârî, “Tefsîr”, 22. No: 4725.

¹³⁰ Buhârî, “Tefsîr”, 33. No: 4773.

¹³¹ Müslim, “Nikâh”, 92.

¹³² Buhârî, “Fezâilü'l-Kur'ân”, 1. No: 4967.

¹³³ Müslim, “Fezâilü's-sahâbe”, 100.

¹³⁴ Buhârî, “Et'ime”, 5. No: 5373.

24. "Müsedded b. Müserhed-Mu'temir b. Süleymân-Süleymân b. Tarhân-Enes b. Mâlik"¹³⁶

Buhârî Müsedded b. Müserhed'den, Müsedded Mu'temir b. Süleymân'dan "haddesenâ", Mu'temir babası Süleymân b. Tarhân'dan "an" sîgasıyla hadisi nakletmiştir. Hadis Buhârî'nin yanı sıra Müslim ve Nesâî tarafından da rivâyet edilmiştir.¹³⁷ "Muttasıl-mevkûf"

25. "Müsedded b. Müserhed-Mu'temir b. Süleymân-Süleymân b. Tarhân-Enes b. Mâlik"¹³⁸

Buhârî Müsedded b. Müserhed'den, Müsedded Mu'temir b. Süleymân'dan "haddesenâ", Mu'temir babası Süleymân b. Tarhân'dan "an" sîgasıyla hadisi nakletmiştir. Hadis Buhârî'nin yanı sıra Müslim ve Nesâî tarafından da rivâyet edilmiştir.¹³⁹ "Muttasıl-mevkûf"

26. "Müsedded b. Müserhed-Mu'temir b. Süleymân-Süleymân b. Tarhân-Enes b. Mâlik"¹⁴⁰

Buhârî Müsedded b. Müserhed'den, Müsedded Mu'temir b. Süleymân'dan "haddesenâ", Mu'temir babası Süleymân b. Tarhân'dan "semi'tu" sîgasıyla hadisi nakletmiştir. "Muttasıl-mevkûf" Hadis yalnız Buhârî tarafından nakledilmiştir.

27. "Hasan b. Ömer-Mu'temir b. Süleymân-Süleymân b. Tarhân-Ebû Osmân"¹⁴¹

Buhârî Hasan b. Ömer'den "haddesenâ", Hasan b. Ömer Mu'temir b. Süleymân'dan "haddesenâ", Mu'temir babası Süleymân b. Tarhân'dan "haddesenâ" sîgasıyla hadisi nakletmiştir. Hadis Buhârî'nin yanı sıra Müslim, Ebû Dâvud, Nesâî ve İbn Mâce tarafından da rivâyet edilmiştir.¹⁴² "Muttasıl-maktû"

28. "Ebu'n-Nu'mân-Mu'temir b. Süleymân-Süleymân b. Tarhân-Ebû Miclez-Enes b. Mâlik"¹⁴³

Buhârî Ebu'n-Nu'mân'dan "haddesenâ", Ebu'n-Nu'mân Mu'temir b. Süleymân'dan "haddesenâ", Mu'temir babası Süleymân b. Tarhân'dan "kâle" sîgasıyla nakilde bulunmuştur. Hadis Buhârî'nin yanı sıra Müslim tarafından da rivâyet edilmiştir.¹⁴⁴ "Muttasıl-merfû"

29. "Hasan b. Ömer-Mu'temir b. Süleymân-Süleymân b. Tarhân-Ebû Miclez-Enes b. Mâlik"¹⁴⁵

Buhârî Hasan b. Ömer'den "haddesenâ", Hasan b. Ömer Mu'temir b. Süleymân'dan "haddesenâ", Mu'temir babası Süleymân b. Tarhân'dan "semi'tu" sîgasıyla hadisi nakletmiştir. Hadis Buhârî'nin yanı sıra Müslim tarafından da rivâyet edilmiştir.¹⁴⁶ "Muttasıl-merfû"

30. "Abdullah b. Sabbâh-Mu'temir b. Süleymân-Süleymân b. Tarhân-Enes b. Mâlik"¹⁴⁷

Buhârî Abdullah b. Sabbâh'dan "haddesenâ", Abdullah b. Sabbâh Mu'temir b. Süleymân'dan "haddesenâ", Mu'temir babası Süleymân b. Tarhân'dan "semi'tu" sîgasıyla hadisi nakletmiştir. Hadis Buhârî'nin yanı sıra Müslim tarafından da rivâyet edilmiştir.¹⁴⁸ "Muttasıl-merfû"

31. "Halîfe b. Hayyât-Mu'temir b. Süleymân-Süleymân b. Tarhân-Enes b. Mâlik"¹⁴⁹

Buhârî Halîfe b. Hayyât'tan "kâle", Halîfe Mu'temir b. Süleymân'dan "kâle", Mu'temir babası Süleymân b. Tarhân'dan "semi'tu" sîgasıyla hadisi nakletmiştir. Hadis Buhârî'nin yanı sıra Müslim tarafından da rivâyet edilmiştir.¹⁵⁰ "Muttasıl-merfû"

¹³⁵ Müslim, "Eşribe", 175.

¹³⁶ Buhârî, "Eşribe", 2. No: 5580.

¹³⁷ Müslim, "Eşribe", 4, 6 No: 1980; Nesâî, "Eşribe", 2 No: 5542.

¹³⁸ Buhârî, "Eşribe", 20. No: 5621.

¹³⁹ Müslim, "Eşribe", 4 No: 1980; Nesâî, "Eşribe", 2 No: 5542.

¹⁴⁰ Buhârî, "Libâs", 13. No: 5803.

¹⁴¹ Buhârî, "Libâs", 25. No: 5832.

¹⁴² Müslim, "Libâs", 12, 13; Ebû Dâvud, "Libâs", 31 No: 4042; Nesâî, "Zîne", 93; İbn Mâce, "Cihâd", 21 No: 2820, "Libâs", 18 No: 3593.

¹⁴³ Buhârî, "İstîzân", 10. No: 6245.

¹⁴⁴ Müslim, "Nikâh", 92.

¹⁴⁵ Buhârî, "İstîzân", 34. No: 6279.

¹⁴⁶ Müslim, "Nikâh", 92.

¹⁴⁷ Buhârî, "İstîzân", 47. No: 6297.

¹⁴⁸ Müslim, "Fezâilü's-sahâbe", 146 No: 2482.

¹⁴⁹ Buhârî, "Deavât". No: 6313.

32. “Mûsâ b. İsmâîl-Mu’temir b. Süleymân-Süleymân b. Tarhân-Katâde-Ukbe b. Abdulğâfir-Ebû Saîd el-Hudrî”¹⁵¹

Buhârî Mûsâ b. İsmâîl’den “haddesenâ”, Mûsâ b. İsmâîl Mu’temir b. Süleymân’dan ‘an, Mu’temir babası Süleymân b. Tarhân’dan “semi’tu” sîgasıyla hadisi nakletmiştir. Hadis Buhârî’nin yanı sıra Müslim tarafından da rivâyet edilmiştir.¹⁵² “Muttasil-merfû”

33. “Halîfe-Mu’temir b. Süleymân-Süleymân b. Tarhân-Enes b. Mâlik”¹⁵³

Buhârî Halîfe b. Hayyât’tan “kâle”, Halîfe Mu’temir b. Süleymân’dan ‘an, Mu’temir babası Süleymân b. Tarhân’dan “semi’tu” sîgasıyla hadisi nakletmiştir. Hadis Buhârî’nin yanı sıra Müslim tarafından da rivâyet edilmiştir.¹⁵⁴ “Muttasil-merfû”

34. “Abdullah b. Ebî'l-Esved-Mu’temir b. Süleymân-Süleymân b. Tarhân-Katâde-Ukbe b. Abdulğâfir-Ebû Saîd el-Hudrî”¹⁵⁵

Buhârî Abdullah b. Ebî'l-Esved’den “haddesenâ”, Abdullah b. Ebî'l-Esved Mu’temir b. Süleymân’dan “haddesenâ”, Mu’temir babası Süleymân b. Tarhân’dan “semi’tu” sîgasıyla hadisi nakletmiştir. Hadis Buhârî’nin yanı sıra Müslim tarafından da rivâyet edilmiştir.¹⁵⁶ “Muttasil-merfû”

35. “Halîfe b. Hayyât-Mu’temir b. Süleymân-Süleymân b. Tarhân-Katâde-Ebû Râfi’-Ebû Hureyre”¹⁵⁷

Buhârî Halîfe b. Hayyât’tan “kâle”, Halîfe Mu’temir b. Süleymân’dan haddesenâ, Mu’temir babası Süleymân b. Tarhân’dan “semi’tu” sîgasıyla hadisi nakletmiştir. Hadis yalnız Buhârî tarafından nakledilmiştir. “Muttasil-merfû”

36. “Muhammed b. Ebî Gâlib-Muhammed b. İsmâîl-Mu’temir b. Süleymân-Süleymân b. Tarhân-Katâde-Ebû Râfi’”¹⁵⁸

Buhârî Muhammed b. Ebî Gâlib’ten “haddesenâ”, Muhammed b. Ebî Gâlib Muhammed b. İsmâîl’den “haddesenâ”, Muhammed b. İsmâîl Mu’temir b. Süleymân’dan “haddesenâ”, Mu’temir b. Süleymân babası Süleymân b. Tarhân’dan “semi’tu”, Süleymân b. Tarhân Katâde’den “haddesenâ”, Katâde Ebû Râfi’den “haddesehu” ve Ebû Râfi’ Ebû Hureyre’den semia sîgasıyla nakletmiştir. Hadis yalnız Buhârî tarafından nakledilmiştir. “Muttasil-merfû”

Senedlerin anlaşılması amacıyla senedde yer alan rivâyet lafızları hakkında kısaca bilgi verilmiştir. “Semi’tü” (سَمِيتُ), râvinin hadisi hocasından bizzat duyduğunu kesin olarak ifade eden en güçlü lafızdır. Bu, likânın doğrudan delilidir. “Haddesenâ” (حَدَّثَنَا), “Haddesenî” (حَدَّثَنِي) ve “Haddese” (حَدَّثَ) lafızları da likâ’nın delillerindendir.¹⁵⁹ “An” (عَنْ) lafzı, doğrudan işitmeye delalet etmez. Ancak Buhârî, tedlîs yapmadığı bilinen (gayr-ı müdellis) ve hocasıyla likâsı sabit olan sika bir râvinin “an” lafzını muttasıl (kesintisiz) kabul etmektedir.¹⁶⁰ “Kâle” (قَالَ): “an” lafzı gibi değerlendirilir.¹⁶¹

Hadislerin tahriçlerine göre yirmi yedi hadisi hem Buhârî hem de Müslim rivâyet etmiştir. Geri kalan dokuz rivâyeti *Kütüb-i Sitte* müelliflerinden yalnız Buhârî nakletmiştir. Bu durum mezkûr baba-oğul tarafından nakledilen hadislerin Buhârî ve Müslim nezdinde oldukça itibar gördüğü göstermektedir.

4.2. Hadislerin Konu Dağılımı ve Râvi Sayıları

Buhârî’nin *Sahîh*’ine baba-oğul tarîkiyle aldığı “merfû”, “mevkuf” veya “maktu” otuz altı rivâyetin konusu ve Buhârî’ye kadar râvi sayıları şu şekildedir:

¹⁵⁰ Müslim, “Îmân”, 341.

¹⁵¹ Buhârî, “Mâ câe fi’l-firâk”, 24. No: 6489.

¹⁵² Müslim, “Tevbe”, 27, 28 No: 2757, 2758.

¹⁵³ Buhârî, “Tevhîd”, 7. No: 7379.

¹⁵⁴ Müslim, “Cennet”, 38.

¹⁵⁵ Buhârî, “Tevhîd”, 35. No: 7504.

¹⁵⁶ Müslim, “Tevbe”, 27 No: 2757.

¹⁵⁷ Buhârî, “Tevhîd”, 56. No: 7549.

¹⁵⁸ Buhârî, “Tevhîd”, 56.

¹⁵⁹ Abdullah b. Yûsuf el-Cudey’, *Tahrîru ulûmi’l-hadîs*, 1/133-134.

¹⁶⁰ Abdullah b. Yûsuf el-Cudey’, *Tahrîru ulûmi’l-hadîs*, 1/165-166.

¹⁶¹ Abdullah b. Yûsuf el-Cudey’, *Tahrîru ulûmi’l-hadîs*, 1/179.

Buhârî Sahîh’te Rivâyet İçin Likâ Şartı Arıyor Mu? Mu’temir b. Süleymân’ın Babası Süleymân b. Tarhân’dan Naklettiği Hadisler Örneğinde

Does al-Bukhârî Require the Condition of Meeting (Liqâ’) for Transmission in the al-Sahîh? A Case Study on the Narrations of Mu’tamir b. Sulaymân from His Father Sulaymân b. Tarhân

Rivâyet No	Konu Başlığı	Hadis Sayısı	Hadisin Durumu	Hadis Râvi Sayısı
1	İlim	1	“Merfû”	4
2	Namaz Vakitleri	1	“Merfû”	5
3	Ezanın Başlangıcı	1	“Mevkûf”	5
4	Secde	1	“Mevkûf”	5
5-6	Büyû’	2	“Merfû”	5
7	İslâh	1	“Merfû”	4
8	Cihâdın Fazileti	1	“Merfû”	4
9	Humus’un Fazileti	1	“Merfû”	4
10-11	Menâkıb	2	“Merfû”	4-4
12-14	Ashâbın Fazileti	3	“Maktû, Merfû, Mevkûf”	4-5-5
15-18	Gazve	4	“Mevkûf, Merfû, Maktû, Merfû”	6-4-4-4
19	Bakara Suresi	1	“Mevkûf”	4
20	Hac Suresi	1	“Mevkûf”	6
21	Ahzâb Suresi	1	“Merfû”	5
22	Kur’ân’ın Fazileti	1	“Merfû”	4
23	Et’ime	1	“Merfû”	5
24-25	Eşribe	2	“Mevkûf”	4-4
26-27	Libâs	2	“Mevkûf, Maktû”	5-4
28-30	İstîzân	3	“Merfû”	5-5-4
31	Deavât	1	“Merfû”	4
32	Rikâk	1	“Merfû”	6
33-36	Tevhîd	4	“Merfû”	4-6-6

Tablo 1: Hadislerin Konusu, Sayısı, Durumu ve Râvi Sayısı

Bu bilgilere göre rivâyetlerin %61’ini “merfû”lar oluşturmakta (24 adet) ve bu durum, Buhârî’nin doğrudan Hz. Peygamber’e ulaşan haberleri tercih ettiğini ortaya koymaktadır. Özellikle inanç, ibadet ve

ahlâkî konularda “merfû” rivâyetlerin öne çıktığı görülürken, sosyal hayat, sahâbe uygulamaları ve tarihî bilgiler gibi alanlarda “mevkûf” ve “maktu” rivâyetlere %39) oranında yer verilmiştir.

Yukarıdaki kısa bilgilerden sonra tablo şu şekilde yorumlanabilir. İlk olarak, konular oldukça geniş bir yelpazeye dağılmış olup ibâdet, muâmelât, ahlâk, akâid, kırâat ve tarih-siyer sahalarda rivâyetler tespit edilmiştir. İkinci olarak, rivâyetlerin büyük kısmı yani %61’i merfû hadistir. Bu durum, baba-oğul isnadının sadece güvenilir bir aktarım silsilesi değil, aynı zamanda Hz. Peygamber’e nisbet edilen haberlerde tercih edilen bir yöntem olduğunu düşündürmektedir. Buna karşılık mevkûf ve maktu hadislerin (%39) çoğunlukla tarihsel bilgi, sahabe görüşü veya sosyal örf gibi konularda kullanıldığı görülmektedir. Üçüncü olarak, râvi sayıları genellikle dört ile beş arasında yoğunlaşmıştır. Bu hem isnâdın âfliliğini hem de güvenilirliğini muhafaza etme çabası olarak okunabilir. Dört râviyle gelen hadis sayısı toplamda on beşi bulmakta, bu sayı beş râvili hadislerde ona yaklaşmaktadır. Altı râviyle gelen hadislerin çoğunun mevkûf oluşu ise, sahabe sözlerinin daha geniş bir dolaşıma sahip olduğunu düşündürmektedir.

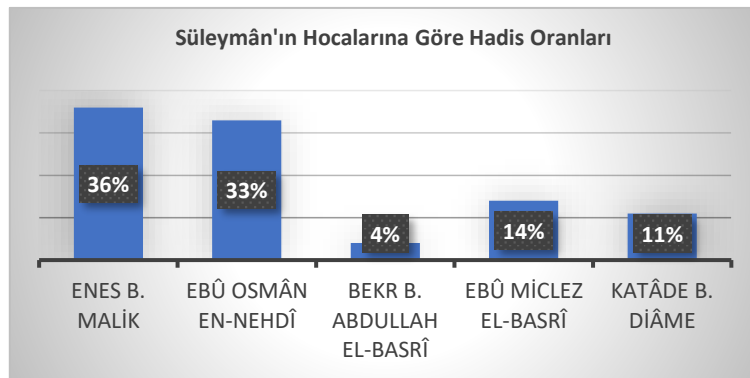
4.3. İsnad Tenkidi

Buhârî’nin Süleymân b. Tarhân-Mu’temir b. Süleymân tarîkiyle rivâyet ettiği otuz altı “merfû”, “mevkûf” ve “maktu” hadisi babası Süleymân b. Tarhân beş hocasından almıştır. Bunları tablo halinde özetleyecek olursak şöyle bir durum çıkmaktadır:

Rivâyet Aldığı Hocasının İsmi	Hadis Sayısı	Hadis Sırası	Hadisin Durumu
Enes b. Mâlik	13	1, 7, 8, 9, 16, 18, 19, 24, 25, 26, 30, 31, 33	10 “Merfû” 3 “Mevkûf”
Ebû Osmân en-Nehdî	12	2, 5, 6, 10, 11, 12, 13, 14, 17, 22, 23, 27	8 “Merfû” 1 “Mevkûf” 3 “Maktû”
Bekr b. Abdullah el-Basrî	2	3, 4	2 “Mevkûf”
Ebû Miclez el-Basrî	5	15, 20, 21, 28, 29	3 “Merfû” 2 “Mevkûf”
Katâde b. Diâme	4	32, 34, 35, 36	4 “Merfû”

Tablo 2: Hocasının İsmi, Sayısı, Sırası ve Durumu

Süleymân b. Tarhân’ın beş hocasından naklettiği hadislerin sayısının yüzdelik grafiği ise şu şekildedir:

Grafik 1: Süleymân’ın Hocalarına Göre Hadis Oranları

Grafikte, Buhârî’nin baba-oğul tarîkiyle *Sahîh*’ine aldığı rivâyetleri en fazla %36’lık oranla Enes b. Mâlik’ten, ondan sonra %33’lük oranla Ebû Osmân en-Nehdî’den almıştır. Bu iki hoca toplamda %69’luk

Buhârî Sahîh'te Rivâyet İçin Likâ Şartı Arıyor Mu? Mu'temir b. Süleymân'ın Babası Süleymân b. Tarhân'dan Naklettiği Hadisler Örneğinde

Does al-Bukhârî Require the Condition of Meeting (Liqa') for Transmission in the al-Sahîh? A Case Study on the Narrations of Mu'tamir b. Sulaymân from His Father Sulaymân b. Tarhân

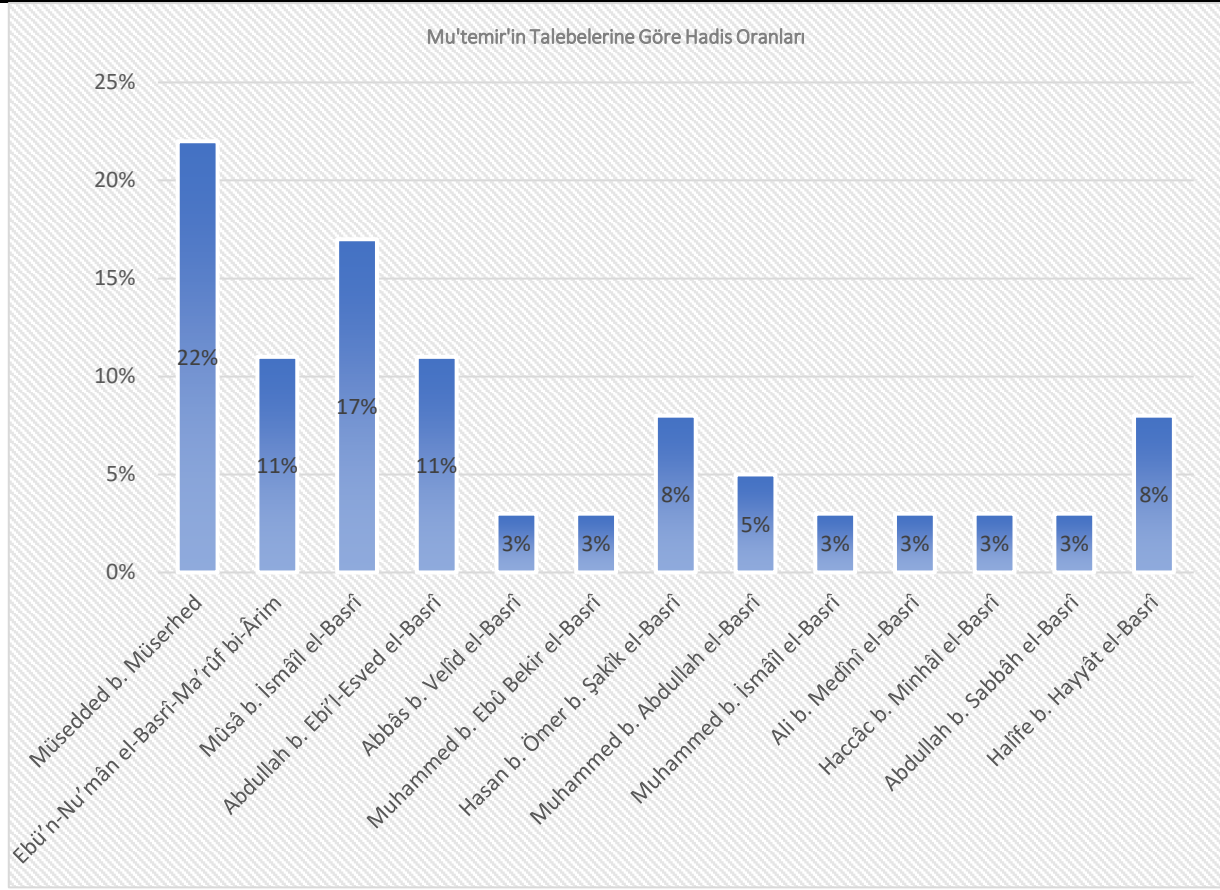
bir oranla Buhârî'nin bu tarikle aldığı hadislerinin büyük çoğunluğunu oluşturmaktadır. Buhârî geri kalanların %14'ünü Ebû Miclez el-Basrî'den, %11'ini Katâde b. Diâme'den ve %6'sını ise Bekr b. Abdullah el-Basrî'den rivâyet etmiştir. Bu dağılım, râvînin özellikle Enes b. Mâlik ve Ebû Osmân'dan yoğun şekilde hadis aldığını, diğer hocalarından ise daha sınırlı rivâyette bulunduğunu göstermektedir.

Buhârî, Mu'temir b. Süleymân'ın rivâyet ettiği otuz altı hadisi on üç hocası vasıtasıyla *Sahîh'e* almıştır. Bunları tablo halinde özetleyecek olursak şöyle bir durum çıkmaktadır:

Rivâyeti Naklettiği Talebesinin Adı	Hadis Sayısı	Hadis Sırası	Hadisin Durumu
Müsedded b. Müserhed el-Basrî	8	1, 4, 5, 7, 8, 24, 25, 26	4 "Merfû" 4 "Mevkûf"
Ebu'n-Nu'mân el-Basrî-Ma'rûf bi-Ârim	4	2, 3, 6, 28	3 "Merfû" 1 "Mevkûf"
Mûsâ b. İsmâîl el-Basrî	6	10, 13, 17, 22, 23, 32	5 "Merfû" 1 "Maktû"
Abdullah b. Ebî'l-Esved el-Basrî	4	9, 16, 18, 34	4 "Merfû"
Abbâs b. Velîd el-Basrî	1	11	1 "Merfû"
Muhammed b. Ebû Bekir el-Basrî	1	12	1 "Maktû"
Hasan b. Ömer b. Şakîk el-Basrî	3	14, 27, 29	1 "Merfû" 2 "Maktû"
Muhammed b. Abdullah el-Basrî	2	15, 21	1 "Merfû" 1 "Mevkûf"
Muhammed b. İsmâîl el-Basrî	1	36	1 "Merfû"
Ali b. Medînî el-Basrî	1	19	1 "Mevkûf"
Haccâc b. Minhâl el-Basrî	1	20	1 "Mevkûf"
Abdullah b. Sabbâh el-Basrî	1	30	1 "Merfû"
Halîfe b. Hayyât el-Basrî	3	31, 33, 35	3 "Merfû"

Tablo 3: Talebesinin Adı, Sayısı, Sırası ve Durumu

Yukarıda Buhârî'nin, Mu'temir b. Süleymân'ın rivâyet ettiği otuz altı hadisi on üç hocası vasıtasıyla aldığı söylenmişti. Burada o hocalarının rivâyet sayısını yüzdelerik grafik olarak verildiğinde şöyle bir durum çıkmaktadır:

Grafik 2: Mu'temir'in Talebelerine Göre Hadis Oranları

Grafikte, Mu'temir b. Süleymân'ın talebelerine göre hadis rivâyet oranları yüzdelik olarak gösterilmektedir. Buna göre en fazla hadis rivâyet ettiği talebesi %22 oranla Müsedded b. Müserhed'dir. Onu %17 ile Mûsâ b. İsmâîl el-Basrî, %11'er oranla da Ebu'n-Nu'mân el-Basrî ve Muhammed b. İsmâîl el-Basrî takip etmektedir. Ayrıca Hasan b. Ömer b. Şakîk el-Basrî ve Halîfe b. Hayyât el-Basrî %8'er oranla orta düzeyde rivâyet alan öğrenciler arasında yer alır. Geriye kalan öğrenciler ise %5 ve altındaki oranlarla daha az hadis rivâyet etmişlerdir. Anlaşıldığı kadarıyla Buhârî *Sahîh*'ine bu tarikle gelen hadislerin %61'ini ilk dört hocası vasıtasıyla almıştır.

Buhârî'nin *Sahîh*'te takip ettiği metodlardan birisi aynı metne sahip hadisleri eserinin başka yerinde farklı lafız ve isnadlarla rivâyet etmesidir. Konunun örneği yukarıda verilen 6 ile 23. hadislerdir. İlk hadisin senedi Ebu'n-Nu'mân-Mu'temir b. Süleymân-Süleymân b. Tarhân-Ebû Osmân-Abdurahmân b. Ebî Bekir¹⁶² iken diğerininki ise Mûsâ b. İsmâîl-Mu'temir b. Süleymân-Süleymân b. Tarhân-Ebû Osmân-Abdurrahmân b. Ebî bekr'dir.¹⁶³ Onun böyle yapmasının sebebi hadisin farklı senedlerle nakledildiğini ve sağlam olduğunu göstermek istemesidir.¹⁶⁴

Sahîh'in müellifi Buhârî, eserini tasnif ederken taktî yapmıştır. Yani koyduğu kitab ve bab başlığına göre hadisin ilgili olduğu yerini almış, geri kalanı diğer uygun gördüğü kitab ve babda nakletmiştir.¹⁶⁵ Yine o, bu tarikle nakledilen "muttasıl-mevkûf" hadislerin "muttasıl-merfû"larına da eserinin farklı yerlerinde yer vermiştir.¹⁶⁶

¹⁶² Buhârî, "Büyû", 100. No: 2226.

¹⁶³ Buhârî, "Et'ime", 5. No: 5373.

¹⁶⁴ Bk. Bekir Kuzudişli, *Hadis Tarihi*, 149. Diğer örnekler için bk. Hadis No: 9, 16 ve 18; 32-34; 24-25.

¹⁶⁵ Hadis No: 6, 23; 9, 16 ve 18; 32-34; 24-25.

¹⁶⁶ Hadis No: 9, 16 ve 18

5. Sonuç

Süleymân b. Tarhân ve oğlu Mu'temir b. Süleymân hadiste güvenilir kabul edilen muhaddislerdendir. Buhârî ise hadis ilminin en önemli isimlerindendir. Üzerine sayısız araştırma yapılmış ve yapılmaya da devam edecek gibi görünmektedir. Bu çalışmada baba-oğul tarîkiyle Buhârî'nin *Sahîh* adlı eserine aldığı hadislerin özellikleri tespit edilmeye çalışılmıştır. Araştırma neticesinde bu tarikle otuz altı hadisi eserine aldığı görülmüştür. Bunların yirmi dördü "merfû", sekizi "mekûf" ve dördü ise "maktu"dur. Tüm bu rivâyetlerin hepsi muttasıl olup senedlerinden herhangi bir inkıta (kopukluk) söz konusu değildir. Öte yandan Buhârî'nin en önemli özelliklerinden birisi hadislerin naklinde "taktî" yöntemini uygulaması aynı lafza sahip hadisleri, eserinin farklı yerlerinde farklı isnâdlarla rivâyet etmiştir. Bu yöntemin baba-oğul tarîkiyle nakledilen hadislerde de görüldüğü dikkati çekmektedir.

Buhârî "an" lafzı ile yaptığı hadis nakillerinde likâ şartını gözetmiş olup bu bağlamda çalışmada incelenen rivâyetlerde Enes b. Mâlik dışında râvilerin neredeyse tamamının "Basrî" nisbesine sahip olduğunu tespit edilmiştir. Bir kişinin bir yere nispet edilmesi ömrünün önemli bir kısmını orada geçirdiğinin göstergesidir. Hem Süleymân b. Tarhân'dan hadis nakleden hem de oğlu Mu'temir b. Süleymân'dan aktaran tüm kişilerin "Basrî" nisbesine sahip olması Buhârî'nin likâ şartını uyguladığının bir göstergesidir. Onun bu tarîk özelinde hadis naklinde "semâ" ve "kırâat" metoduna önem verdiğini söylenebilir.

Buhârî tarafından tasnif edilen eserin bir diğer özelliği sahîh hadisleri içermesidir. Yapılan incelemede mezkûr tarikle hadis tahammülü ve edâsında bulunanların sika kimseler olduğu görülmektedir. Dolayısıyla Buhârî'nin sika kimselerden alınan "sahîh" hadislere eserinde yer verdiği kanaatine de ulaşılmıştır.

Bu çalışma, Buhârî'nin likâ şartını fiilî olarak uyguladığını göstermesi açısından hadis usûlû literatürüne katkı sağlamaktadır. Yapılan çalışma makalenin kapsamını aşmaması için sınırlandırılmıştır. Yapılması muhtemel diğer araştırmalarda farklı râvî zincirleri incelenerek daha şümullü bir çalışma yapılması, ulaşılan bu bilgilerin teyidi açısından önem arz etmektedir.

Finansman/ Grant Support

Yazar(lar) bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

The author(s) declared that this study has received no financial support.

Çıkar Çatışması/ Conflict of Interest

Yazar(lar) çıkar çatışması bildirmemiştir.

The authors have no conflict of interest to declare.

Kaynaklar

Abdullah b. Yûsuf el-Cudey'. *Tahrîru ulûmi'l-hadîs*. Beyrût: Müessesetu'r-Reyyân, 1242/2003.

Ahmed b. Hanbel. *el-İlel ve ma'rifetü'r-ricâl*. thk. Vasiyyullah b. Muhammed Abbâs. Riyâd: Dâru'l-Hânî, 2001.

Ahmed b. Hanbel. *Fezâilü's-sahâbe*. thk. Vasiyyullah b. Muhammed Abbâs. Riyâd: Dâru'l-Hânî, 1422/2001.

Ahmed b. Hanbel. *Müsned*. thk. Şuayb Arnaût ve Âdil Mürşid. Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1995.

Avnî, Hâtim b. Ârif. *İcmâu'l muhaddisîn alâ ademi iştırâtî'l-ilmî bi's-semâ fi'l-hadisi'l-mu'an'an beyne'l-muteâsırîn*. Mekke: Dâru Âlemi'l-Fevâid, 2000.

Avvâme, Muhammed. *el-Likâ beyne'r-râviyeyni karînetun ale'l-ittisâli ev şartun lehu*. Cidde: Dâru'l-Yusr, 2017.

Aydınlı, Abdullah. *Hadis İstılahları Sözlüğü*. İstanbul: İFAV Yayınları, 2009.

- Aynî, Ebû Muhammed Bedruddîn Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ el-Hanefî. *Meğâni'l-ahyâr fî şerhi esâmî ricâli Meâni'l-âsâr*. thk. Muhammed Hasan Muhammed Hasan İsmâîl. Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2016.
- Bahar, Murat. "Süleymân b. Tarhân'ın Sîre'sinde Vahyin Başlangıcı ve İlk Nâzil Olan Sûreler". *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 23/2 (2024), 585-609.
- Bedreddîn İbn Cemâa, Ebû Abdullâh Muhammed b. İbrâhîm. *el-Menhelu'r-revî fî ulûmi'l-hadîsi'n-nebevî*. thk. Muhyiddîn Abdurrahmân Ramazân. Dimaşk: Dâru'l-Fikr, 1406.
- Bezzâr, Ahmed b. Amr. *Müsned*. thk. Mahfûzu'r-Rahmân Zeynullah. Medîne: Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem, 1417/2009.
- Bilen, Mehmet. *İbn Hacer'in Buhârî Savunusu*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2013.
- Buhârî, Ebû Abdullâh Muhammed b. İsmâîl. *et-Târîhu'l-kebîr*. thk. Muhammed b. Sâlih b. Muhammed. Riyâd: en-Nâşiru'l-Mütemeyyiz, 2019.
- Buhârî, Ebû Abdullâh Muhammed b. İsmâîl. *el-Câmiu's-sahîh*. Kâhire: Dâru't-Te'sîl, 2012.
- Dârimî, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdurrahmân b. Fazl. *Sünen*. thk. Hüseyin Selîm Esed. Riyâd: Dâru'l-Muğnî, 1421/2000.
- Dureys, Hâlid b. Mansûr b. Abdullah. *Mevkîfu'l-İmâmeyn el-Buhârî ve Müslim min ıstırâti'l-lukyâ ve's-semâ fî's-senedi'l-mua'an'an beyne'l-muteâsırayn*. Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd, 1417.
- Ebû Dâvud, Süleymân b. Eş'as es-Sicistânî. *Sünen*. thk. Muhammed Avvâme). Beyrût: Müessesetü'r-Reyyân, 1998.
- Ebû Ya'lâ el-Mevsîlî. *Müsned*. thk. Hüseyin Selîm Esed. Dimaşk: Daru'l-Me'mûn, 1984.
- Heyle bnt. Muhammed el-Hüseyân. "el-Mu'temir b. Süleymân ve merviyâtuhu el-müntekadâtü fi's-Sahîhayn". *Mecelletü'z-Zehrâ* 34 (2024), 726-782.
- Alhula, Nour. *Hadis Lafızlarının Tespiti: Sahîhu'l-Buhârî Örneği*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021.
- İbn Abdulber, Ebû Ömer Cemâluddîn Yûsuf b. Abdullâh b. Abdulber en-Nemerî. *el-İstîâb fî ma'rifeti'l-ashâb*. thk. Ali Muhammed el-Bicâvî. Kâhire: Dâru Nehdati Mısır, 1960.
- İbn Abdulhâdî, Ebû Abdullah Muhammed İbn Abdulhâdî ed-Dimaşkî. *Tabakâtu ulemâi'l-hadîs*. thk. Ekrem el-Bûşî-İbrâhîm ez-Zeybek. Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1996.
- İbn Ebî Hâtim, Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs. *el-Cerh ve't-ta'dîl*. Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1952.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân el-Büstî. *Meşâhiru ulemâi'l-emsâr*. thk. Merzûk Ali İbrâhîm. Mansûra: Dâru'l-Vefâ, 1991.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân el-Büstî. *Sikât*. Haydarâbâd: Dâiretü'l-Meârifî'l-Osmâniyye, 1973.
- İbn Hacer, Ebu'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Askalânî. *el-İsâbe fî temyizi's-sahâbe*. thk. Âdil Ahmed Abdulmevcûd-Ali Muhammed Muavviz. Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1994.
- İbn Hacer, Ebu'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Askalânî. *Hedyü's-sârî*. Mısır: el-Mektebetü's-Selefiyye: 1380.
- İbn Hacer, Ebu'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali b. Hacer el-Askalânî. *Lisânu'l-Mîzân*. Haydarâbâd: Matbaatu Meclis-i Dâiretü'l-Maârifî'n-Nizamiyye, 1911.
- İbn Hacer, Ebu'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Askalânî. *en-Nüket alâ Kitâbi İbni's-Salâh*. thk. Rebî' b. Hâdî Umeyr el-Medhalî. Riyâd: Dâru'r-Râye, 1415/1994.

- İbn Hacer, Ebu'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Askalânî. *Nüzhethü'n-nazar fî tavzîhi Nuhbeti'l-fiker*. thk. Nûreddîn İtr. Dimaşk: Matbaatu'l-İzâh, 1421/2001.
- İbn Hacer, Ebu'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali b. Hacer el-Askalânî. *Takrîbü't-Tehzîb*. thk. Muhammed Avvâme. Suriye: Dâru'r-Reşîd, 1986.
- İbn Hacer, Ebu'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali b. Hacer el-Askalânî. *Tehzîb't-Tehzîb*. Dubai: Cem'iyetü'd-Dâri'l-Ber, 2021.
- İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ' İmâduddîn İsmâîl b. Şihâbeddîn Ömer b. Kesîr b. Dav' b. Kesîr ed-Dimaşkî eş-Şâfiî. *İhtisâru ulûmi'l-adîs*. thk. Mâhir Yâsîn el-Fahl. Riyâd: Dâru'l-Meymân, 1431/2010.
- İbn Mâce, Ebû Abdullâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî. *Sünen*. thk. Muhammed Fuâd Abdulkâkî. Kâhire: Dâru İhyai'l-Kütübî'l-Arabiyye, 1952.
- İbn Receb, Ebu'l-Ferec Zeynüddîn Abdurrahmân b. Ahmed el-Bağdâdî ed-Dimaşkî el-Hanbelî. *Şerhu İlel't-Tirmizî*. thk. Hemmâm Abdurrahîm Saîd. Zerkâ: Mektebetü'l-Menâr, 1987.
- İbnü'l-Kattân, Ebu'l-Hasen Alî b. Muhammed el-Fâsî. *Beyânu'l-vehm ve'l-ihâmi'l-vâkı'ayn fî kitâbi'l-Ahkâm*. thk. Hüseyin Ayt Saîd. Riyâd: Dâru't-Taybe, 1417/1997.
- İbnu's-Salâh, Ebû Amr Takıyyüddîn Osmân b. Salâhaddîn eş-Şehrezûrî. *Sıyânetu Sahîhi Müslim mine'l-ihlâli ve'l-galat ve himâyetuhû mine'l-iskâti ve's-sakat*. thk. Muvaffak b. Abdullah b. Abdulkâdir. Beyrût: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1404/1984.
- İbnu's-Salâh, Ebû Amr Takıyyüddîn Osmân b. Salâhaddîn eş-Şehrezûrî. *Ulûmu'l-hadîs*. thk. Nûreddîn İtr. Dimaşk: Dâru'l-Fikr, 1433/2012.
- İbn Ruşeyd el-Fihri, Ebû Abdullah Muhammed b. Ömer b. Muhammed. *es-Senenu'l-ebyen ve'l-mevridu'l-em'an fî'l-muhâkeme beyne'l-imâmeyn fî's-senedi'l-mu'an'an*. thk. Salâh b. Sâlim el-Mısrâtî. Medîne: Mektebetü'l-Gurabâi'l-Eseriyye, 1417.
- İbn Sa'd, Ebû Abdullah Muhammed b. Sa'd ez-Zührî. *et-Tabakâtu'l-kübrâ*. thk. Ali Muhammed Ömer, Kâhire: Mektebetü'l-Hâncî, 2001.
- İclî, Ebu'l-Hasan Ahmed b. Abdullah. *Ma'rifetü's-sikât*. thk. Abdulâlîm Abdulazîm el-Bestevî. Medîne: Mektebetü'd-Dâr, 1985.
- İvazullah, Târik. *Hasmu'n-niza' fî mes'eleti's-semâ' ve tercîhu kavlu men ıstarata's-semâ ala men iktefâ bi imkânî'l-ictimâ'*. Mısır: Mektebetü'l-Tev'iyyeti'l-İslâmiyye, 1426/2005.
- Kâdı İyâz, Ebu'l-Fazl İyâz b. Mûsâ b. İyâz el-Yahsubî. *İkmâlü'l-Mu'lim bi-fevâ'idü Müslim*. thk. Yahyâ İsmâîl. Mısır: Dâru'l-Vefâ, 1998.
- Kaya, Sevdenur. *el-Buhârî ve Müslim'e Atfedilen Tartışmalar Bağlamında Likâ Kavramının Mahiyet ve Delaleti*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021.
- Kaya, Sevdenur. "Hadis Usulünde Likâ Tartışmaları: Müslim'in İtirazları Bağlamında Likâ Şartının Buhârî'ye Atfedilmesi". *Mevzu Sosyal Bilimler Dergisi* 7 (2022), 23-53.
- Kitapçı, Zekerîya. *Saadet Asrında Türkler*. Konya: Yedi Kubbe Yayınları, 2008.
- Kuzudişli, Bekir. *Hadis Tarihi*. İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2017.
- Lâhim, İbrâhîm b. Abdullah. *Şartu'l-ilm bi's-semâ fî'l-isnâdi'l-mu'an'an*. Riyâd: Merkezu'l-Buhûsu's-Şer'iyye, 1431.
- Muhammed Acâc el-Hatîb. *el-Muhtasaru'l-vecîz fî ulûmi'l-hadîs*. Beyrût: Müessesetu'r-Risâle, 1421/2001.

- Mizzî, Ebu'l-Haccâc Cemâleddîn Yûsuf b. Abdurrahmân. *Tehzîbü'l-Kemâl fî esmâ'îr-ricâl*. thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1983.
- Moğultay b. Kılıç, Ebû Abdullâh Alâüddîn el-Bekcerî el-Hikrî. *İkmâlû Tehzîbi'l-Kemâl fî esmâ'îr-ricâl*. thk. Muhammed Osmân, Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2011.
- Müslim, Ebu'l-Hüseyn Müslim b. Haccâc el-Kuşeyrî. *el-Câmiu's-sahîh*. thk. Muhammed Fuâd Abdulbâkî. Beyrût: Dâru't-Türâsî'l-'Arabî, ts.
- Müslim, Ebu'l-Hüseyn Müslim b. Haccâc el-Kuşeyrî. *el-Künâ ve'l-esmâ*. thk. Abdurrahîm Muhammed Ahmed el-Kaşkarî. Medîne: el-Câmiatu'l-İslâmiyye, 1984.
- Nesâî, Ahmed b. Şuayb. *es-Sünenü'l-kübrâ*. thk. Hasan Abdulmun'im. Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 2001.
- Nesâî, Ahmed b. Şuayb. *Sünen*. thk. Şuayb Arnaut-Muhammed Kâmil Karabelli. Beyrût: Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 2009.
- Nevevî, Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. Şeref. *İrşâdu tullâbi'l-hakâik ilâ ma'rifeti süneni hayri'l-halâik*. thk. Nûreddîn İtr. Dimaşk: Dâru'l-Yemâme, 1412/1992.
- Nevevî, Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. Şeref. *et-Takrîb ve't-teysîr*. thk. Mâzin Abdullah vd. İstanbul: Dâru's-Semân, 1440/2019.
- Pamukçu, Ekrem. *Bağdat'ta İlk Türkler*. Ankara: Kültür Bakanlığı, 1994.
- Suyûtî, Ebu'l-Fazl Celâleddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr. *Tedribu'r-râvî fî şerhi Takrîbi'n-Nevevî*, thk. Ebû Kuteybe Nazar Muhammed el-Fâyâbî. Beyrût: Mektebetu'l-Kevser, 1415.
- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ. *Sünen*. thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. Beyrût: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1998.
- Taban, Zeyd. *Asıl Hadisler Bağlamında Buhârî'nin Şartları*. Bayburt: Bayburt Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2024.
- Tahâvî, Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. Selâme el-Ezdî el-Hacrî el-Mısırî. *Şerhu Meâni'l-âsâr*. thk. Şuayb el-Arnâût. Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1994.
- Topal, Hüseyin. "Tâbiîn Dönemi Tefsir Kaynağı Olarak Süleymân b. Tarhân'ın Kitâbu Sîreti Rasûlillâh'ı". *Mîzânü'l-Hak: İslami İlimler Dergisi* 17 (2023), 371-406.
- Ülgür, Zehra. *Dârekutnî'nin Sahîh-i Buhârî'de İletli Gördüğü Rivayetlerin Tahlili- et-Tettebbu' Özeline*. Yalova: Yalova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2024.
- Yahyâ b. Maîn. *Târîh*. thk. Ahmed Muhammed Nûr Seyf. Mekke: Merkezü'l-Bahsi'l-İlmî ve İhyâü't-Türâsî'l-'Arabî, 1979.
- Zehebî, Ebû Abdullâh Şemseddîn Muhammed b. Ahmed. *Târîhu'l-İslâm*. thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. Beyrût: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2003.
- Zehebî, Ebû Abdullah Şemseddîn Muhammed b. Ahmed. *Mîzânü'l-i'tidâl fî nakdi'r-ricâl*. thk. Ali Muhammed el-Bicâvî. Beyrût: Dâru'l-Ma'rife, 1963.
- Zehebî, Ebû Abdullah Şemseddîn Muhammed b. Ahmed. *Siyeru 'alâmi'n-nübelâ*. thk. Şuayb Arnaut ve diğerleri. Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1985.
- Zehebî, Ebû Abdullah Şemseddîn Muhammed b. Ahmed. *Tezkiratü'l-huffâz*. thk. Zekerîyyâ Ümeyrât. Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1998.
- Zerkeşî, Ebû Abdullâh Bedreddîn Muhammed b. Bahâdır et-Türkî. *en-Nüket alâ Mukaddimeti İbni's-Salâh*. thk. Zeynelâbidîn b. Muhammed. Riyâd: Advâu's-Selef, 1419/1998.